

Aktyviausių komunistų pogrindininkų ir jų rėmėjų Pirmojoje Lietuvos Respublikoje socialinis portretas*

Marius Ėmužis

Daktaras
Vilniaus universitetas
Istorijos fakultetas
Naujosios istorijos katedra
El. paštas: marius.emuzis@gmail.com

Santrauka. Straipsnyje nagrinėjamas aktyviausių Pirmojoje Lietuvos Respublikoje veikusių komunistų, jų rėmėjų ir vadovybės socialinis portretas. Analizuojama aktyviausių komunistų, rėmėjų ir vadovybės gimimo vieta, socialinė kilmė, išsilavinimas, šeimos materialinė padėtis, užsiėmimas, šeimninė padėtis, teistumas. Su tuo susijusi ir socioekonominė jų gyvenimo sąlygų, galėjusių pastūmėti ar paskatinti įsitraukti į pogrindinę veiklą, analizė.

Reikšminiai žodžiai: Kominternas, LKP, komunizmas, komunistinis pogrindis, socialinis portretas, kolektyvinė biografija.

The Social Portrait of the Most Active Communists and Their Supporters in the First Republic of Lithuania

Summary. The aim of this article is to provide a social portrait of the most active communists and their supporters who had participated in the illegal underground communist movement during the period of the First Lithuanian Republic (1918–1940). Also, we analyze the question of what socioeconomic conditions led these people to participate in or support the communist underground.

The biographies and biographical data of two hundred forty-two individuals (the most active members of the communist party of Lithuania, their supporters, and party leadership from 1926) were researched. The main source for such a study were autobiographies and questionnaires gathered by the former Institute of Party History of Soviet Lithuania. The social portrait was divided by studying the birthplace (city, town, or village), social origins, the situation of the wealth of the family, the education of the person, their marital status, children, occupation, and imprisonment.

Many causes (written in autobiographies) of why these individuals joined the communist movement were related to their socialization and social contacts (influence from parents, friends, school, etc.). But it cannot be said that only these causes were relevant. People were also influenced by their social background, education, and the welfare of their families. All these aspects were also interrelated. This problem must be analyzed using a multicausal approach.

There was not much quantitative difference between those who were born in the cities or in the villages, but when they began participating in the underground communist movement, their supporters mostly migrated to cities. Most of the analyzed people had come from workers' families (about 40%) or the peasantry (28%). In total, about

* Projektas bendrai finansuotas iš Europos socialinio fondo (projektas Nr. 09.3.3-LMT-K-712-02-0019) pagal dotacijos sutartį su Lietuvos mokslo taryba.

70 percent of them came from quite poor families – 47% of the analyzed individuals described in their autobiographies the poor financial conditions of their upbringing; others also described difficulties, having lost one or both of their parents. However, about 20% wrote that their families lived quite normally, although these individuals still joined the communist movement. This proves that not only the financial situation of families was the deciding factor.

The education acquired by these individuals was quite poor, too – about half had only primary education and did go to secondary school but did not finish it. About 13% had finished secondary schools, and only 5% acquired a higher degree diploma. The leadership of the CPL differed, as half of them had finished communist education schools in Moscow before returning to Lithuania.

Because of the illegal activities in which they were engaged, many active communists and their supporters did not have families of their own (only 27% were married), and many did not have children (only 15% had a child).

Most of the people analyzed were workers; some 9% did not have any long-term occupation, having to hide and move around a lot. About 12% were “professional revolutionaries” engaged in party work and were paid by the party. About 18% were pupils or students (mostly the supporters). Only about 14% worked as teachers, medics, accountants, etc. About half of these people were imprisoned at least once, and about 35% of them were imprisoned longer than 3 months. Party members were imprisoned more often and longer.

Keywords: Comintern, Lithuanian communists, communist underground, social portrait, prosopography.

Įvadas

Kalbant ir rašant apie komunistinį pagrindį Lietuvoje, daugiausia dėmesio sulaukia saujelė Lietuvos komunistų partijos (toliau – LKP) vadovybės bei radikalesnė kairioji inteligentija. Visgi pirmieji maišėsi tarp kalėjimų, Maskvos ir darbo Lietuvoje, o antrieji – partijai nepriklausė ir jų veikla nebuvo tiesiogiai komunistinė, bet palanki tokiam ideologiniam fonui kurti. O kasdiene komunistine veikla, propaganda, laikraščių, proklamacijų platinimu, ryšių palaikymu, streikų organizavimu, agitavimu ir verbavimu užsiimdavo visiškai kiti žmonės. Dar pavojingesni Lietuvos valstybei buvo aktyviai veikiantys gerai užsimaskavę partijos nariai arba simpatizuojantys veikėjai, sugebėdavę infiltruotis į įvairias legaliai veikiančias Lietuvos organizacijas.

Šiame straipsnyje siekiama pagal surinktus biografinius duomenis išsiaiškinti socialinį aktyviausių komunistų ir jų rėmėjų portretą bei jų gyvenimo sąlygas, leidusias, pastūmėjusias ar paskatinusias įsitraukti į nelegalią komunistinę veiklą ar ją remti. Tokiam tikslui pasiekti reikia analizuoti autobiografiniuose pasakojimuose nurodomas įsitraukimo ir (ar) įtakos priežastis; taip pat ištirti šeimos socialinę ir materialinę būklę ir su tuo susijusius asmens gimimo vietas, socialinės kilmės, išsilavinimo aspektus; išanalizuoti santuokos, palikuonių, užsiėmimo, dalyvavimo organizacijose ir teistumo aspektus, galinčius parodyti ir asmenų integraciją į visuomenę; taip pat išskirti LKP CK ir sekretoriato narių turėtą socialinį kapitalą, leidusį jiems tapti LKP lyderiais Lietuvoje.

Tyrimo objektu pasirinktas Pirmojoje Lietuvos Respublikoje aktyviausiai veikusių komunistų (partijos narių) ir jiems padėjusių bei juos aktyviausiai rėmusių (bet partijai nepriklaususių¹) asmenų bendrumas ir skirtybės, padedančios sudaryti šios grupės

¹ Nors rėmėjai ir analizuojami, rezultatai pateikiami atskirai, todėl galima matyti skirtumus. Pasirinkta analizuoti ne tik komunistus, bet ir rėmėjus, tarp kurių ir (bet ne tik) komjaunuoliai bei Raudonosios pagalbos (RP) aktyvistai, todėl, kad ir nepriklausomos Lietuvos institucijos, kovojusios prieš komunistinį veikimą, komjaunuolius, RP aktyvistus ar komunistus remiančius asmenis (ryšininkus, konspiracinių butų savininkus ir kt.) laikė „veikiančius komunistų naudai“. Neretai Valstybės saugumo departamentas pražiūrėdavo tikruosius partijos narius (pavyzdžiui, Mečislovas Gedvilas), bet persekiavo aktyviau veikiančius komjaunuolius. Kita problema, kad ir narystė partijoje

žmonių² socialinį portretą ir išsiaiškinti dalį jų gyvenimo sąlygų, galbūt leidusių ir juos pastūmėjusių įsitraukti į tokią veiklą. Tai nėra universalus aiškinimo paieškos, nes atvejai yra individualūs ir nulemti individualių aplinkybių, tačiau socioekonominės sąlygos kartais lemdavo tų aplinkybių atsiradimą.

Įsitraukimo sąlygos pasirinktos kaip viena iš analizės ašių neatsitiktinai, nes jos susijusios su socialinio portreto analize. LKP sudėtį paskutiniaisiais metais prieš okupaciją nacionaliniu ir socialiniu aspektais yra nagrinėjusi Nijolė Maslauskienė. Ji teigė, kad statistinė analizė gali atskleisti socialinę komunistų bazę Lietuvoje ir stojimo į LKP priežastis³. Visgi analizuojamame straipsnyje stojimo priežasčių analizė remiasi ne statistine analize, bet politine (ketvirtąjo dešimtmečio viduryje į LKP stota dėl sustiprėjusių opozicinių nuotaikų, įvairių politinių jėgų suartėjimo su LKP). Be to, vien iš tautybės bei socialinės padėties statistinių duomenų analizės nustatyti stojimo ar radikalėjimo priežastis yra veik neįmanoma. Kaip teigia Diuseldorfo darbininkų judėjimą XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje tyrinėjusi Mary Nolan, darbininkijos pasirinkimas įsitraukti į socialistinį judėjimą negali būti paaiškintas vienu, ekonominiu, socialiniu, kultūriniu faktoriumi. Turėtų būti priežasčių visuminė analizė⁴. Panašiai yra tyrinėjami ir terorizmo radikalizacijos veiksniai, o toks būdas vadinamas multikauzalinium⁵. Tiesa, tyrinėjant tokiu būdu nemažai vietos skiriama ir socialinės psichologijos nulemtiems individualiems veiksniams. Aiškinantis pagrindininkų posūkį į radikalizmą tai taip pat svarbu. Tačiau šaltinių tokiems veiksniams nustatyti nėra.

N. Maslauskienė, kitaip nei šis tyrimas, apsiribojo 1939 m. pabaiga–1941 m., be to, tyrė tik LKP narius atskirai nuo pagrindžio rėmėjų. Daugiausia dėmesio Maslauskienė skyrė LKP kiekybinei sudėčiai ir jos pokyčiams, remdamasi partijos vidiniais statistiniais dokumentais. Pokyčiai šiuose straipsniuose yra esmė: 1940–1941 m. LKP sudėtis pasikeitė kardinaliai. 1940 m. birželį 81 % narių dar buvo turintys partinį stažą iki 1939 m. pabaigos, o 1940 m. spalį tokių jau buvo tik 19 %⁶. Esant tokiam kiekybiniam pokyčiui, palyginimas su šiame straipsnyje pateikiamais duomenimis sunkiai įmanomas.

nebuvo tokia aiški. Partija veikė konspiratyviai, į partiją priimdavo kuopelės, narystė nebuvo prižiūrima centralizuotai. Po 1940 m. okupacijos, kai LKP buvo inkorporuota į VKP (b), buvo išduodami nauji partiniai dokumentai, bet jie nebuvo išduodami automatiškai. Tuomet nemažai lyg ir buvusių partijos nariams asmenų nebuvo tokiais pripažinti ir negavo dokumentų. Taigi šiame tyrime komunistų partijos nariais laikomi tie, kurie jais buvo iki 1940 m. birželio ir 1940 m. pabaigoje buvo pripažinti nariais (žinoma, įskaitant ir LKP vadovybę), o visi kiti laikomi rėmėjais. Plačiau apie 1940 m. situaciją ir partinių dokumentų išdavimą (partijos valymą) žr. N. Maslauskienė, Lietuvos komunistų tautinė ir socialinė sudėtis, 1999; N. Maslauskienė, Lietuvos komunistų sudėtis, 1999.

² Sąvokos: siekiant neapkrauti teksto, kai rašoma bendrai apie visas grupes (partijos nariai, vadovybė ir rėmėjai), bus vartojamas terminas „komunistinio pagrindžio veikėjai“. Kitur bus minima atskirai pagal tas kategorijas. Tekste visur rašoma apie pasirinktą analizuoti aktyviausių partijos narių ir aktyviausių rėmėjų grupę, tačiau kai kur vartojamos tiesiog partijos nario ar rėmėjo sąvokos.

³ N. Maslauskienė, Lietuvos komunistų tautinė ir socialinė sudėtis, p. 77

⁴ M. Nolan, 1981, p. 99.

⁵ Žinoma, komunistai neužsiėmė masiniu terorizmu, jų tikslai buvo kitokie ir negali būti lyginami su šandieniniais teroristais ar jų radikalizacijos veiksniais, bet multikauzalinis (daugiapriežastinis) radikalizacijos aiškinimo būdas yra gana universalus, juo remiantis radikalizacija yra daugelio priežasčių ir veiksnių (politinių, ekonominių, religinių, psichologinių, kt.) rezultatas. Plačiau žr. A. Diržytė, A. Patapas, 2003, l. 31.

⁶ N. Maslauskienė, Lietuvos komunistų tautinė ir socialinė sudėtis, 1999, p. 92.

Bene vienintelis plačiau analizavęs komunistų tapsmą ir įtaką tarpukario Lietuvos visuomenei yra Stasys Yla. Tą įtaką ar grėsmę jis skirstė į išorinę (SSRS karinė ir jos propagandos grėsmės) bei vidinę (tiesioginę ir netiesioginę). Vidinė įtaka-grėsmė S. Yla įvardijo idėjinį suartėjimą su komunistine ideologija (per palankią sovietams vietinę spaudą ir SSRS kultūros produktus), o netiesiogine – blogas ar blogėjančias ekonomines sąlygas, nepakankamą tautinį ir valstybinį (politinį) susipratimą, religinių pozicijų silpnėjimą bei nepakankamą darbininkijos ir valstietijos profesinį organizuotumą⁷. Iš to galime kiek matyti ir socialinės sudėties projekciją.

S. Ylos analizė visgi palieka klausimų ir galimybių tyrimams. Pirma, jis vertino komunizmo įtaką visuomenei ir su tuo susijusias grėsmes valstybei, o ne priežastis, kodėl suartėjama su komunizmu. Kitaip tariant, jam rūpėjo esama padėtis ir ateitis, o ne praeitis, todėl jis teigė, kad valstybės ekonominės sąlygos (ketvirtojo dešimtmečio viduryje) nėra tokios, kurios savaime brandintų krašte komunizmą (nors ir pripažino, kad jos nebuvo itin geros), tačiau dauguma komunistų radikalėti pradėjo daug anksčiau, kai kurie idėjas brandino dar iki Lietuvos nepriklausomybės. Kiti negavo jokio išsilavinimo. Todėl analizuojant, kodėl ketvirtojo dešimtmečio viduryje buvo simpatizuojančiųjų komunizmui, reiktų žvelgti bent 15 metų atgal ir tam netinka vien S. Ylos ar Valstybės saugumo departamento (toliau – VSD) politinės analizės.

S. Yla nagrinėjo ir žydų įsitraukimo į komunistinę veiklą klausimą, bet panašu, kad rėmėsi jam išuilyta knyga informaciją teikusio (gal net užsakovo) VSD nuomone⁸. Socioekonominę žydų padėtį nepriklausomoje Lietuvoje plačiai ir su gausia statistine iliustracija pateikė Solomonas Atamukas. Jis dalies žydų įsitraukimą į komunizmą aiškino geopolitinėmis (dėl nacių Vokietijos įtakos stiprėjančiu antisemitizmu ir natūralia orientacija į Sovietų Sąjungą bei komunizmą), politinėmis (opozicinių nuotaikų stiprėjimas ir įvairių opozicinių jėgų suartėjimas) ir kiek ekonominėmis (prasotos sąlygos) priežastimis⁹.

Metodas. Siekdami nustatyti, kas vienija ir skiria kokias nors profesines ar vieno likimo ištiktas žmonių grupes, istorikai neretai taiko prozopografijos metodą. Jo principas – pasirinktos grupės, pasirinktų biografinių duomenų paieška, atranka ir sisteminimas pagal sudarytą klausimyną, vėliau tuos duomenis analizuojant ir ieškant išsikeltų problemų sprendimo.

Šis metodas buvo taikytas tiek tyrinėjant antikinę, tiek modernią istoriją, dažniausiai nagrinėjant elitų biografijas. Tyrėjai ieškojo ne tik biografinio kokios nors grupės bendravardiklio, bet ir institucijų veikimo logikos (analizuojant karjeros dinamiką)¹⁰. Metodą kaip pagalbinį taiko ir kitų istorijai giminingų mokslų atstovai, taip pat socialinių

⁷ S. Yla, 2012, p. 85–110.

⁸ Knygos komentaruose tai paaiškino Nerijus Šepetys. S. Ylos analizėje, skirtoje paaiškinti žydų simpatijas komunizmui, esminiai žodžiai yra „kai kas bando aiškinti“, rodantys ne autoriaus savarankišką požiūrį. Solomonas Atamukas, gana jautriai reagavęs į šią S. Ylos knygos vietą, tokio dalyko nepastebėjo. Pažymėtina, kad S. Yla išleido knygą prisidengdamas slapyvardžiu (ir ne tik šią). Matyt, tai ne tik dėl nenoro užsitraukti nereikalingą komunistų ar sovietų žvalgybos dėmesį, bet ir dėl to, kad knygoje daug vietų, kuriose jaučiama informacijos teikėjo (galbūt užsakovo) Lietuvos VSD įtaka. S. Yla, 2012, p. 103–104, 134.

⁹ S. Atamukas, 2007, p. 199–205.

¹⁰ K. Verboven, M. Carlier, J. Dumolyn, 2007, p. 41–43.

tinklų tyrėjai. Vienas iš metodo autoritetų yra Pierre'as Bourdieu, viename iš daugelio tyrimų analizavęs prancūzų akademinį lauką ir ieškojęs to lauko veikimo logikos. Analizuodamas akademių biografinius duomenis, Bourdieu siekė paaiškinti akademių kapitalą¹¹. Nors Bourdieu netyrė prozopografiniu metodu, leido suvokti, kad metodą prasminga taikyti ieškant kokios nors grupės asmenų turimo politinio, socialinio ar kito kapitalo ir jo įgijimo būdų.

Šis metodas yra taikomas ir Lietuvos istorikų. Keli paminėtini pavyzdžiai yra Aivo Ragauskas¹², Valdo Selenio¹³, Alfredo Rukšėno¹⁴, Enrikos Žilytės¹⁵ ir kitų istorikų tyrimai.

Šis metodas, kaip ir kiekvienas, turi trūkumų ar problemų. Svarbiausioji problema susijusi su tyrimo grupės nustatymu. Metodas leidžia laisvai rinktis tiriamą grupę arba pavienius asmenis, tačiau jie turi tarpusavyje kaip nors sietis (profesija, likimu ar pan.). Šiame tyrime pasirinkta analizuoti aktyviai veikusius komunistų pogrindininkus ir jų rėmėjus. Visų per nepriklausomos Lietuvos 22 metų laikotarpį buvusių 8 000–9 000¹⁶ pogrindininkų analizuoti nebūtų galimybės, o pasirinkti reprezentatyvią imtį (apie 400 atvejų) būtų nepakakę šaltinių. Bandyta ieškoti galimybių, kaip siaurinti tiriamą grupę, pasirenkant analizuoti pagal partijoje turėtas pareigas, tačiau trukdė tokias pareigas ėjusių asmenų sąrašų ar panašių šaltinių trūkumas. Ne paslaptis, kad nemaža dalis pogrindžio veikėjų nebuvo aktyvūs partijos nariai, apsiribojo susirinkimais ir vėliavų ar atsišaukimų kabinimu per komunistams svarbias šventes. Todėl pasirinkta analizuoti aktyvius partijos narius ir rėmėjus, tai yra tokius, kurie dažniausiai fiksuoti VSD ataskaitose, kurių aktyvumas matomas ir iš LKP dokumentų bei šių asmenų nepublikuotų atsiminimų-autobiografijų. Atrenkant kreiptas dėmesys ir į tai, kiek šaltinių apie asmenį galima surinkti, nes tokiam tyrimui svarbu sukaupti kuo daugiau tų pačių kategorijų duomenų. Tokių asmenų atrinkta 242 (113 rėmėjų, 100 partijos narių). Atskirai kaip vientisa grupė analizuojami 29 LKP CK ir sekretoriato nariai, jais buvę po 1926 m. (kadangi iki tol ne visada aiški LKP CK sudėtis, o ir šaltinių išlikę labai menkai). Tyrimo metu analizuoti tik aktyviai Lietuvoje veikę asmenys, todėl tokie kaip Zigmas Angarietis ar Vincas Kapsukas, nuo 1919 m. Lietuvoje neveikę, į tyrimo lauką nepateko.

Metodo ir apskritai kiekybinio tyrimo pranašumas – kad analizuojami ne individai, bet jų visuma (laukas). Tai leidžia nutolti nuo kraštutinių (ribinių) individualių atvejų, kurie neretai istoriografijoje dominuoja, pateikiant lyg pavyzdžius, bet išties tokiais pavyzdžiais argumentuojant, apibendrinant ir darant išvadas. Šiame tyrime pavyzdžiai naudojami tik iliustruoti gautus kiekybinius duomenis.

¹¹ P. Bourdieu, 1988.

¹² A. Ragauskas, 2002.

¹³ V. Selenis, 2007.

¹⁴ A. Rukšėnas, 2013.

¹⁵ E. Žilytė, 2016, p. 92–93.

¹⁶ Tai sąlyginis apskaičiuotas skaičius. Lietuvos ypatingajame archyve saugoma apie 13 000 pogrindžio dalyvių bylų, tačiau detali šio fondo analizė parodė, kad negalima manyti tiek buvus pogrindžio veikėjų. Žymesniems pogrindžio veikėjams buvo sudaryta po kelis toms bylų (jie gavo atskirus numerius), mažiau žinomų veikėjų bylų kartais dubliuodavosi, be to, tarp bylų esama tik menkai su pogrindžiu susijusių, kairiųjų arba antismetoniškai nusiteikusių veikėjų (net Augustinas Voldemaras, taip pat Kazys Boruta ir kiti). Esama nemažai VSD informatorių bylų (be asmenvardžių, tik slapyvardžiu), taip pat VSD pareigūnų (Felicionas Bortkevičius). Esama ir komunistų, kurie po 1918–1919 m. Lietuvoje nebesilankė ir veiklos čia nevykdė (pavyzdžiui, Jeronimas Uborevičius, kt.).

Šaltiniai. Pagrindinis tyrimo šaltinis yra buvusio Partijos istorijos instituto (toliau – PII) surinktos komunistinio pagrindžio veikėjų anketos¹⁷ ir atsiminimai-autobiografijos, tvarkingai sudėliotos į atskiras asmens bylas¹⁸. Tai daug klausimų ir problemų keliantis šaltinis. Trumpai jas aptarsime.

Partijos istorijos institutas, rinkęs šią medžiagą, buvo oficialios partijos istorijos rašytojas, puoselėtojas ir sergėtojas. Analizuojamos anketos ir autobiografijos-atsiminimai buvo naudojami PII rengiant raštus kitoms įstaigoms, sprendžiant dėl pensijų skyrimo, rašant knygas, straipsnius, nekrologus ir kitus tekstus.

Pagrindininkai ir net jų rėmėjai registruotis kaip „revoliucinio judėjimo dalyviai“ galėjo norėti dėl galimybės gauti vietinės reikšmės personalinę pensiją. Esant tokiam suinteresuotumui (be kita ko, atnešančiam ir materialinės naudos), galimi informacijos pagražinimai, hiperbolizavimai. Todėl reikia deramos atidos. Visgi ir pачios sovietinės institucijos nepasitikėdavo vien žmonių liudijimais. Kadangi kalbama ne tik apie pinigus, bet ir apie pagerbimą, Socialinio aprūpinimo ministerija kreipdavosi į PII prašydama verifikuoti duomenis. Šis kreipdavosi į archyvus ir atlikdavo tyrimą, taigi dažnai byloje esama ir išrašų iš archyvinės medžiagos. Prie nepartinių veikėjų bylų dažnai būdavo pridedami žymių partinių veikėjų atsiliepimai, taip pat papildantys informaciją apie veiklą¹⁹.

Žinoma, nereikia pamiršti, kad šis šaltinis yra egodokumentinio pobūdžio ir dėl to yra iš dalies subjektyvus. Analizuojant anketinius duomenis apie asmens gimimo vietą, datą, tautybę, beveik nebuvo susidurta su netikslumais. Tačiau analizuojant socialinės kilmės ir kitus aspektus ir lyginant su autobiografijos tekstu, aptikta pagražinimų. Tai spręsta detaliau analizuojant autobiografijas, kurios nuoseklus pasakojimo forma kartais geriau atspindėdavo asmenį ir jo istoriją nei sausi anketiniai duomenys.

Dar vienas šio šaltinio kritikos ypatumas – tikslumas. Turima omenyje, kad gali būti neaišku, kada sudaryta santuoka, kada gimė vaikai. Pavyzdžiui, anketoje, rašytoje XX a. šeštajame dešimtmetyje, bus nurodoma esant vedusiu, tačiau neaišku, kada santuoka sudaryta. Esama ir daugiau keblumų, susijusių su informacijos tikslumu, bet likusieji bus paminėti tekste.

Tokias šio šaltinio problemas padeda spręsti kitų šaltinių naudojimas. Tikslumo problemą gali padėti spręsti ankstesnio laikotarpio šaltinių naudojimas. LYA saugomos 1918–1938 m. LKP CK techninių darbuotojų Maskvoje sudarytos pagrindininkų bylos, kurios 1937–1938 m. buvo perduotos Kominterno vykdomojo komiteto archyvui Maskvoje, o iš šio 1948 m. perduotos PII. Bylos buvo pildomos ir į jas pridedama įvairių dokumentų net iki devintojo dešimtmečio pabaigos²⁰. Dabar jos saugomos LYA²¹. Nors

¹⁷ „Revoliucinio judėjimo dalyvio (iki 1940 m. birželio 15 d.) įskaitos asmens lapas“ – tai paruošta 22 punktų forma.

¹⁸ Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 3377, daugiausia ap. 46.

¹⁹ Tokie atsiliepimai neretai buvo baigiami žodžiais „atsiliepimas duotas personalinei pensijai gauti“ ar įvertinimu, kad asmuo nusipelnė personalinės pensijos, nurodančiais tokių atsiliepimų rašymo tikslą. Žr. Emilijos Malinauskienės atsiliepimas apie Mykolo Zingerio veiklą, in: LYA, f. 3377, ap. 46, b. 1035, l. 21; Jakovo Ževžikovo atsiliepimas apie Romano Kudriašovo veiklą, in: LYA, f. 3377, ap. 46, b. 469, l. 7.

²⁰ LYA pažyma apie Lietuvos komunistų partijos (LKP) centro komiteto fondo Nr. 77 papildymą, 2006-05-15, in: LYA, f. 77, ap. 45, l. 1.

²¹ LYA, f. 77, ap. 28.

šaltinis yra savalaikis (t. y. sudarytas dar tarpukariu) ir čia esančios autobiografijos dar nepatyrusios sovietmečiu atsiradusių „štampų“ įtakos, jose galima rasti tikslesnės informacijos, visgi problemų taip pat esama. Bylas sudarydavo ir informaciją rinko ir sistemino toli nuo Lietuvos esantys Kominterno lietuvių sekcijos darbuotojai. Informacija dažniausiai buvo renkama iš į Maskvą atvykusių pagrindininkų pasakojimų, paaiškinimų, ataskaitų, iš siunčiamų laiškų ir dokumentų, taip pat spaudos.

Pravartu remtis ir VSD rinkta informacija apie komunistų kiekybinę ir kokybinę sudėtį. VSD rinko informaciją apie tautybę, amžių, šeiminių padėtį, profesiją bei apie judėjimą (įstojimą ir (ar) išstojimą)²². Tos informacijos patikimumas abejotinas²³, o kai kurių duomenų VSD išvis nerinko. Tai duomenys apie socialinę kilmę, gimimo vietą, materialinę padėtį ir panašūs. Tačiau svarbiausia, kad šios komunistų sudėties suvestinės nėra išlikusios kaip visuma. Kadangi buvo sudaromos apygardomis, kai kurių apygardų trūksta, o rastos „centralizuotos“ suvestinės yra tik tam tikrų metų, be to, apima visą pagrindį, su visu jo balastu. O tokį LKP vadovybei buvo paranku turėti, nes Maskvai buvo galima rodyti didesnį judėjimo mastą. Taigi, norint sudaryti aktyvesniojo komunistinio pagrindžio sparno socialinį portretą, remtis vien VSD (ar net LKP) statistiniais dokumentais neužtenka.

1. Bendri analizuotų komunistinio pagrindžio dalyvių duomenys

Tyrimo metu rinkti biografiniai asmenų duomenys apie lytį, gimimo metus, gimimo vietą, tautybę, socialinę kilmę, šeiminių padėtį, vaikų skaičių ir jų gimimo laiką (iki ar po 1940 m.), šeimos, kurioje užaugo, turtą ir padėtį, išsilavinimą, užsiėmimą, įsitraukimo į pagrindinį judėjimą motyvus, priežastis. Iš analizuotų 242 asmenų yra 181 vyras (74,8 %), 61 moteris (25,2 %); 152 lietuviai (62,8 %), 77 žydai (31,8 %), 10 rusų (4,1 %), 2 latviai (vieno asmens tautybė neišaiškinta). Kalbant apie LKP vadovybę, ją sudarė vien vyrai, tarp jų buvo 18 lietuvių (62 %), 9 žydai (31 %), 2 latviai (7 %).

Surinkti duomenys rodo, kad pagrindį rėmusių asmenų gimimo metų vidurkis yra 1911 m. (vyriausias gimęs 1884 m., jauniausias 1924 m.), o komunistų partijos narių – 1909 m. (vyriausias gimęs 1893 m., jauniausias 1922 m.). LKP vadovybė buvo vyresnė, gimimo metų vidurkis – 1902 m. (vyriausias gimęs 1879 m., jauniausias 1910 m.).

Laikantis požiūrio, kad kartą subręsta per 30 metų, pagrindžio rėmėjai sudarė dvi kartas: gimusieji nuo XIX a. pabaigos iki 1913-ųjų (57 %) ir gimusieji 1914–1924 m. (43 %). Aktyviausieji komunistų partijos nariai, remiantis analizuotų asmenų biografijomis, sudarytų vieną kartą. Daug svarbiau būtų skirstyti į kohortines kartas²⁴. Pirmo-

²² Pavyzdžiui, Vilkaviškio komunistų sudėtis 1936 m., in: Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 378, ap. 3, b. 4557, l. 190.

²³ Galima klausiti, kaip VSD sužinodavo komunistų skaičių. Kadangi archyve esama nemažai statistinių suvestinių apygardomis, matyt, jie buvo renkami apygardose ir siunčiami į Kauną. Apygardose buvo kliaunamasi informatoriais, užverbuotais iš partijos, komjaunimo ir Raudonosios pagalbos. Šie nurodydavo apytikrą arba jiems žinomą komunistų skaičių, tačiau tai nereikia, kad jie jį tiksliai žinojo (konspiracijos sąlygomis tai buvo gana sunku). Be to, yra tikimybė, kad apygardų pareigūnai galėjo mažinti komunistų skaičių, kaip sėkmingos kovos rezultata.

²⁴ Kohortinė karta – vienodo ar panašaus amžiaus žmonių grupė, siejama bendro demografinio įvykio ir (ar) istorinės patirties, suformavusios specifinę šios kartos pasaulėžiūrą. Žr. S. Kraniuskienė, 2004, p. 44.

sios kartos patirčiai ir pasaulėžiūrai aktyviu jaunystės brendimo laikotarpiu turėjo įtakos dvi matytos revoliucijos (1905-ųjų ir 1917-ųjų) bei bolševikų perversmas, bet labiau ekonominė emigracija į kitus Rusijos imperijos miestus bei evakuacija Pirmojo pasaulinio karo metais. Antroji karta būtų stipriau paveikta gyvenimo nepriklausomoje Lietuvoje ir to sąlygotų sėkmių ar sunkumų, o apie kitus minėtus įvykius jau būtų girdėjusi tik iš tėvų ar aplinkinių. Ir tik LKP vadovybė po 1926-ųjų sudarytų vieną kartą (tiek statistškai, tiek kohortinių kartų prasme), kurios ryškiausios patirtys aktyviausiu brendimo laikotarpiu buvo matytos revoliucijos, karas, evakuacija ir su tuo susiję nepritekčiai. Tačiau vien per kohortinės kartos perspektyvą aiškinti šių žmonių pasirinkimus, pasaulėžiūrą neįmanoma. Viena, ne visiems minėti įvykiai buvo vienodai reikšmingi, paliko pėdsaką. Kita – šiuos įvykius patyrė ir daugiau tos kartos žmonių, bet jų pasaulėžiūra galėjo būti kardinaliai priešinga.

2. Autobiografiniai pasakojimai apie įsitraukimą į pagrindinę veiklą

Autobiografiniuose tiriamų asmenų pasakojimuose dažniausiai įvardijami ir „tapi- mo revoliucionieriumi“ motyvai ar net priežastys. Tai padeda atskleisti kai kuriuos įsitraukimo į pagrindį veiksnius, tačiau negali būti vienintelis paaiškinimas. Dažniausiai nurodomos ne ypač svarbios priežastys, nepadedančios atskleisti ar paaiškinti tikrųjų posūkio į radikaliąją pusę priežasčių.

Iš kai kurių pasakojimų galima buvo išskirti ne vieną priežastį (tokių asmenų 26), todėl 1 lentelėje yra nurodomas ne asmenų skaičius, bet pasikartojančių pasakojimų, motyvų skaičius. Apie dalį asmenų informacijos neturima, nes autobiografija šiuo klausimu buvo neinformatyvi.

Iš 1 lentelės matyti, kad daug veiksmų sietini su pažintimis (įtraukė ir (ar) turėjo įtakos šeima, artimieji, mokytojai, bendramoksliai, kaimynai, draugai, bendradarbiai, nauji pažįstami įvairiose grupelėse, klubuose, kt.). Maždaug apie 80 % atvejų įsitraukimas ir (ar) įtaka sietini su socialiniu ratu, o šį neabejotinai veikia socialinė ir materialinė padėtis bei su tuo susijusi gyvenamoji vieta. Antai Kauno „brazilkoje“ ar Šančiuose, kur gyveno darbininkija, įsitraukti į komunistinę veiklą per pažintis buvo tikėtinau nei gyvenant centre ar senamiestyje.

Dažniausiai autobiografijose buvo pasakojimas, kad pažiūroms turėjo įtakos arba į pagrindinę veiklą įtraukė tėvai, broliai, seserys (27,7 %). Tačiau autobiografijose sunku rasti skirtumą tarp pasakojimo, kad „kažkas įtraukė į konkrečią veiklą“ ir „turėjo įtakos pažiūroms“. Tai nėra tapatūs dalykai. Įtraukimas į konkrečią nelegalią veiklą (spaudos, atsišaukimų platinimas, vėliavų kėlimas ar pan.) gali stipriai atsiliepti ateityje (pavyzdžiui, suėmimo atveju). Be to, tai jau būtų aiškus įsitraukimas į būtent komunistinę veiklą. Iš kitos pusės, daroma įtaka dar nereiškę, kad būtinai bus įsitraukiama į komunistinę veiklą (galima buvo pasukti į socialdemokratiją). Reikėtų suprasti, kad analizuotas autobiografinis pasakojimas yra retrospektyvus, sovietmečiu rašytas tekstas, kai, jau dažniausiai būnant partijos nariu, reikėjo parodyti pasiryžimą nuo jaunystės. Iš tokio pasakojimo gali atrodyti, kad žmogus jau buvo pasiryžęs ir žinojo, ką daro. Visgi neretai jaunystėje žmogus galėjo nesuvokti, kokią įtaką jam daro aplinkiniai, kur link kreipia ir

kaip veikia jo pažiūras, į kokią veiklą įtraukia. Tai galėjo būti gana nesąmoningi veiksmai. Be to, analizuojant vien tikrai į pagrindinę veiklą įsitraukusių veikėjų pasakojimus, lieka nepastebėta, kad dalis tokią pat įtaką patyrusių asmenų visgi galiausiai galėjo į jokią veiklą ir neįsitraukti. Todėl ryšiai traktuotini ne kaip universalus radikalizacijos paaiškinimas, bet kaip svarbus to aiškinimo elementas.

1 lentelė. Komunistinių pažiūrų formavimosi ir įsitraukimo į pagrindinę veiklą autobiografiniai pasakojimai

	Iš viso N = 203* (177)	Rėmėjai N = 104 (91)	Partijos nariai N = 79 (69)	LKP CK ir sek- retoriato nariai N = 20 (17)
Darė įtaką, įtraukė artimieji (tėvai, broliai, seserys, dėdės ir pan.)	51 (24,7 %)	27 (25,9 %)	20 (25,3 %)	4 (20 %)
Turėjo įtakos mokytojai arba įtraukė bendramoksliai mokslo įstaigoje	44 (21,3 %)	30 (28,8 %)	11 (13,9 %)	3 (15 %)
Per įvairias pažintis (kaimynai, draugai ir t. t.)	40 (19,4 %)	20 (19,2 %)	18 (22,7 %)	2 (10 %)
Įsitraukė darbe	21 (10,1 %)	8 (7,6 %)	11 (13,9 %)	2 (10 %)
Pradėjo lankytis neformaliose bendraminčių arba draugijų ir organizacijų sueigose	16 (7,7 %)	5 (4,8 %)	8 (10,1 %)	3 (15 %)
Įtraukė situoktinis	10 (4,8 %)	7 (6,7 %)	3 (3,7 %)	0
Jautė neapykantą arba linko į kairiuosius dėl išnaudojimo, nelygybės, sunkių gyvenimo sąlygų ar pan.	6 (2,9 %)	1 (0,96 %)	4 (5 %)	1 (5 %)
Rusijoje matė revoliuciją, ji paliko įspūdį, ir (arba) stojo savanoriu į Raudonąją gvardiją (armiją) 1917–1920 m.	6 (2,9 %)	2 (1,9 %)	1 (1,2 %)	3 (15 %)
Įsitraukė kariuomenėje	4 (1,9 %)	2 (1,9 %)	2 (2,5 %)	0
Kas nors davė paskaityti pagrindžio spaudos ir tai paveikė	3 (1,4 %)	2 (1,9 %)	0	1 (5 %)
Įsitraukė kalėjime (dar kalėdami ne už komunistinę veiklą)	2 (0,97 %)	0	1 (1,2 %)	1 (5 %)

* N = pasakojimų, atvejų skaičius (skliausteliuose nurodomas skaičius asmenų, apie kuriuos turima informacijos).

Sutuoktinių įtaka (beveik visais atvejais tai buvo vyro įtaka žmonai) atskirta nuo kitų artimųjų įtakos, bet situoktinio įtaka – gana nedažnas atvejis. To priežastis ta, kad tų žmonių pažiūros ir taip buvo paveiktos, o galbūt jie jau net buvo įsitraukę į veiklą ir tada iš to socialinio rato susirasdavo tokių pat pažiūrų situoktinių. Kitas dalykas, kaip bus parodyta toliau, kad tarp pagrindininkų nebuvo itin daug sudariusių santuokas.

Šioje analizėje labiausiai stebina gausi mokyklos ir (ar) mokytojų ir bendraklasių įtaka: 21,3 % visų analizuotųjų nurodė (antra pagal dažnumą), kad jiems įtaką darė mokytojai arba bendraklasiai ir žmonės įsitraukė į komunistinę (komjaunuolišką) veiklą mokykloje.

Kiek daugiau nei pusė jų buvo žydų tautybės – iš 44 analizuotų, nurodžiusių mokyklos įtaką, 24 buvo žydų tautybės (iš viso tyrime analizuoti 77 žydų tautybės asmenys, mokyklos įtaką nurodė 31,1 % visų analizuotų žydų). Daugiausia komunistuojančio žydų jaunimo buvo Kauno žydų komercinėje gimnazijoje (vėliau pavadintoje Šolomo Aleichemo vardu). Čia mokiniams įtaką darė mokytojai, tarp kurių buvo ir vėliau vienu iš pagrindinių Sovietų Lietuvos ideologų tapęs lietuvių kalbos mokytojas Genrikas Zimanas. Vienas iš gimnazijos mokinių minėjo, kad ir gimnazijos direktorius Levinas „bei daugelis kitų mokytojų buvo progresyvių pažiūrų <...>. To dėka gimnazijos moksleiviai buvo auklėjami progresyvioje dvasioje, meile Tarybų Sąjungai, komunistų partijai“²⁵. Liba Bakienė taip pat išskyrė būtent šią mokyklą kaip „auklėjusią progresyviai su meile tėvynei (*Sic!*) ir simpatijomis Sovietų Sąjungai“²⁶. Tai nėra vieninteliai tokie pasakojimai²⁷.

Žydų mokyklos, kaip ir pati Lietuvos žydų bendruomenė, nebuvo vieningos. Iš 14 žydų gimnazijų, veikusių 1937–1938 m.²⁸, Šolomo Aleichemo buvo labiausiai paveikta radikalių kairiųjų idėjų. Čia buvo ir stipri komjaunimo kuopelė. Nemažai įtakos turėjo tai, kad tokios mokyklos, kuriose dėstomoji kalba buvo jidiš (kaip Šolomo Aleichemo), buvo ne sionistinės (nepriklausė „Tarbut“ sionistinių mokyklų tinklui²⁹), o folkistinės (kairiųjų) krypties, todėl pagal pasirinktą personalą ir mokiniai natūraliai linkdavo į politinę kairę, o kai kurie nudreifuodavo ir į radikalią kairę pusę.

Tiesa, nors žydų, savo virsme nurodžiusių mokyklos įtaką, yra gana daug, tai nebuvo vien žydų mokyklų specifika. Paminėtina, kad apskritai didesnis skaičius žydų mokėsi mokykloje ilgesnį laiką (t. y. ne vien pradinėse klasėse, kai dar politinės temos nedomino) – 53,2 % žydų tautybės asmenų buvo baigę vidurinę ir (arba) įstoję mokytis aukščiau. Todėl ir mokyklos įtaka gali būti nurodoma dažniau. Tačiau mokytojų įtaka pasireiškė ir kitose mokyklose, tik labiau pavienių mokytojų. Antai Mečislovas Gedvilas, būsimas Sovietų Lietuvos Ministrų Tarybos pirmininkas, 3-iajame dešimtmetyje mokytojavo Palangos progimnazijoje. Gedvilas mokytojaudamas kartu su savo mokiniais Aleksandru Guzevičiumi ir Jonu Šimkumi sudarė „kultūros skautų“ būrelį, kuriam priklausė ir viena mokinė, Barbora Jašinskaitė, po kelerių metų tapusi Gedvilo žmona³⁰.

Ukmergės gimnazijoje taip pat buvo susidariusi grupelė komunistuojančių mokinių. Baigęs progimnaziją Palangoje čia persikėlė Guzevičius, o iš seniau čia mokėsi Romas Šarmaitis, Viktoras Bergas, Juozas Jurginis, Laurynas Kapočius ir kiti³¹. Nors ir šios mokyklos mokiniai atsiminė „pažangius“ mokytojus, visgi čia daugiau įtakos turėjo susidariusi kairuoliška komunistuojanti mokinių grupelė, sudariusi ne tik „Kultūros“

²⁵ Maušos Kaplano autobiografija, 1978-12-08, in: LYA, f. 3377, ap. 46, b. 1133, l. 3.

²⁶ Libos Bakienės autobiografija, 1966-05-12, in: LYA, f. 3377, ap. 46, b. 51, l. 3.

²⁷ Paja Ševelovičiūtė-Chasmanienė rašė: „Gimnazijos direktorius Š. Levinas ir daugumas mokytojų buvo progresyvių pažiūrų, kai kurie iš jų buvo komunistai-pogrindininkai <...>. Tuo ir paaiškinama, kad auklėjimas šioje gimnazijoje buvo pagrįstas meile Tarybų Sąjungai, Komunistų partijai.“ Pajos Ševelovičiūtės-Chasmanienės autobiografija, Vilnius, 1978-03-03, in: LYA, f. 3377, ap. 46, b. 1084, l. 3.

²⁸ S. Atamukas, 2007, p. 156.

²⁹ Ten pat, p. 157.

³⁰ Barbaros Gedvilienės autobiografija, 1971-01-04, in: LYA, f. 3377, ap. 46, b. 1108, l. 3.

³¹ Ukmergės valstybinės gimnazijos pažangiųjų mokinių kuopelės sekretoriaus knyga 1925/26 m., in: LYA, f. 17635, ap. 1, b. 4, l. 90–92.

būrelį, bet ir komjaunimo kuopelę. Vienas per kitą šie mokiniai gaudavo literatūros ir patirdavo įtaką. Antai Šarmaitis prisiminė, kad Kapočius jam davė paskaityti Lenino knygą „Valstybė ir revoliucija“, lietuviškai išleistą JAV³². Komjaunuolių buvo ne tik mažesnių miestų, bet ir Kauno gimnazijose. Nemažai jų mokėsi Kauno III gimnazijoje, kur mokytojavo Juozas Banaitis (būsimas Sovietų Lietuvos kultūros ministras), o mokėsi Eduardas Mieželaitis, Augustinas Savickas ir kiti, sudarę komjaunimo kuopeles.

Pažymėtina, kad nemaža dalis šių veiksmų (tėvų, brolių, mokyklos, kt. įtaka) susiję su jaunu amžiumi. Tyrimo metu, remiantis autobiografijomis, buvo renkami duomenys ir apie posūkio į radikaliąją politinę kairę amžių. Radikalėjimas buvo procesas, o ne vienos dienos ar net metų įvykis, todėl užfiksuoti tikslaus lūžinio laiko neįmanoma. Čia pateikiami duomenys, kuriuos autobiografijas rašę žmonės nurodydavo kaip lūžinius metus. Pabrėžtina, kad dalis rašančiųjų norėdavo paankstinti „savo brandų apsisprendimą eiti socializmo keliu“, turėjusį rodyti ankstyvą apsisprendimą ir su tuo lyg ir turėjusį sietis autobiografijos rašymo metu buvusį „politinį brandumą“. Iš surinktų duomenų matyti, kad vidutiniškai posūkis įvykdavo sulaukus 19 metų, o į partiją buvo stojama kiek vėliau. Todėl viena iš įsitraukimo priežasčių galima laikyti ir jaunatvišką avantiūrizmą, ypač tais atvejais, kai po tokių lūžių būdavo pradėdama ir konkreti veikla, įtraukusi tokį asmenį į policijos akiratį arba net į kalėjimą. Paskui grįžti į visuomenę buvo labai sunku.

Bet ne tik jaunimas žavėjosi komunistinėmis idėjomis. Ieškant nemažo susižavėjimo šiomis idėjomis paplitimo iki Antrojo pasaulinio karo (apėmusio ir kai kuriuos Vakarų intelektualus) nereikia pamiršti, kad tarpukariu komunizmas vertintas kitaip nei dabar. Dalis Lietuvos visuomenės komunizmo įtakai ir grėsmei buvo gana abejinga (tai nereiškia, kad palaikė ar pritarė), prie to prisidėjo ir, Ylos žodžiais, „ta aplinkybė, kad tarptautinėje plotmėje Lietuva turi tradicinius gerus santykius su komunistine didžiąja S.S.S.R. valstybe³³“. Taigi, jei nebuvo suvokiama SSRS grėsmė, jos kėsmai ir tikroji politika, ką ir kalbėti, kad kažkas nesuprato komunizmo ar jo keliamos grėsmės. Juolab kad ketvirtajame dešimtmetyje kilus nacionalsocializmo grėsmei, žmonės, nepakęsdami dešiniojo kraštutinumo, linko palaikyti neva jam pasipriešinti galėjusį kairįjį radikalizmą.

3. Šeimos socialinė bei materialinė padėtis ir su tuo susiję aspektai (gimimo vieta, socialinė kilmė, išsilavinimas)

Siekiant išsiaiškinti komunistinio pagrindžio veikėjų socialinį portretą, svarbūs gimimo vietos, išsilavinimo ir panašūs aspektai. Jie taip pat svarbūs nagrinėjant klausimą, kodėl dalis žmonių pasuko radikalesniu keliu ir pradėjo užsiimti komunistine veikla arba ją rėmė. Visi šie aspektai susiję. Pavyzdžiui, išsilavinimo negalima atsieti nuo šeimos materialinės padėties, nes didelės dalies analizuojamų žmonių šeimos tiesiog neturėjo pinigų vaikams suteikti aukštesnį nei pradinis išsilavinimą. Taigi, nesimokyti buvo veikiau ne pasirinkimas, o pasirinkimo nebuvimas. Šalia to nagrinėtinas ir gimimo vietos aspektas, nes provincijoje ne visur buvo vidurinių mokyklų ar gimnazijų, todėl vaikus

³² Romo Šarmaičio autobiografija, 1976-12-05, in: LYA, f. 17635, ap. 1, b. 1, l. 5.

³³ S. Yla, 2012, p. 100.

tekdamo leisti gyventi į netolimus miestus ar miestelius, turinčius tokias mokyklas, o tai taip pat kainavo. Ne visi tą galėjo sau leisti.

2 lentelė. Komunistinio pogrindžio veikėjų gimimo vieta

	Iš viso N = 242	Rėmėjai N = 113	Partijos nariai N = 100	LKP CK nariai ir sekretoriai N = 29
Mieste	91 (37,6 %)	50 (44,2 %)	33	8 (27,5 %)
Kaime	105 (43,3 %)	40 (35,3 %)	50	15 (51,7 %)
Miestelyje	35 (14,4 %)	17 (15 %)	13	5 (17,2 %)
Vienkiemyje	3 (1,2 %)	3 (2,6 %)	0	0
Dvare	7 (2,8 %)	2 (1,7 %)	4	1 (3,4 %)
Nežinoma	1	1	0	0

Iš 2 lentelėje pateiktų duomenų matomas skirtumas tarp aktyvesniųjų partijos narių ir rėmėjų gimimo vietos. Skirtumą galima aiškinti tuo, kad Lietuvos populiacija gyveno kaimuose, todėl ir didesnioji dalis komunistų buvo kilę iš kaimų, o dažnesnė rėmėjų kilmė iš miesto aiškintina tuo, kad aktyviausias komunistinis veikimas pasireiškė miestuose, ypač Kaune. Miestuose buvo ir sunkiau veikti, dėl šių priežasčių būtent čia komunistams reikėjo konspiracinių butų, slėptuvių, spaudos platintojų, legaliai gyvenusių mieste. Iš šios aplinkos jie ir buvo verbuojami. Analizuojant skirtingų tautybių duomenis, rezultatai būtų kiek kitokie. Antai, net 80 % analizuotų žydų tautybės rėmėjų, surinktais duomenimis, buvo kilę iš miestų. Lietuvių analogiškas rodiklis sudaro tik 22,8 %. Žydų aktyvesniųjų partijos narių 57 % buvo gimę miestuose³⁴, o lietuvių komunistų tik apie 20 %.

Tai, žinoma, nereiškia, kad gimusieji mieste ar miestelyje būtinai įgis išsilavinimą (tokios koreliacijos ir nepastebėta), o išsilavinimo skirtumą lėmė ir kultūrinės, ir materialinės priežastys. Be to, gimimo vietos aspektas nublanksta prieš gyvenamosios vietos aspektą, nes asmuo, gimęs konkrečioje vietoje, nebūtinai ten ilgai gyvens ir ta vieta nebūtinai suvaidins didelį vaidmenį socializacijoje, kitaip nei vėlesnė gyvenamoji vieta. Tyrimo metu kreiptas dėmesys į vietą, kur asmuo gyveno, kai pradėjo įsitraukti į pagrindinį judėjimą. 24 % rėmėjų ir 29 % analizuotų partijos narių pradėjo įsitraukti į pagrindinę veiklą persikėlę iš kaimo į miestą ar iš kaimo į miestelį.

3 lentelė. Įsitraukimo į pogrindį vieta

	Iš viso (213²)	Rėmėjai (113)	Partijos nariai (100)
Miestas	107 (50,2 %)	68 (60,1 %)	39
Miestelis	23 (10,7 %)	10 (8,8 %)	13
Kaimas	20 (9,3 %)	10 (8,8 %)	10
Neaišku	63 (29,5 %)	25 (22,1 %)	38

* Dėl duomenų trūkumo neanalizuotas LKP CK ir sekretoriato narių įsitraukimo į pogrindį vietos aspektas.

³⁴ 1923 m. bendras žydų, gyvenusių miestuose, skaičius Lietuvoje buvo 63,5 %. Žr. S. Atamukas, 2007, p. 140.

Nors dalies asmenų įsitraukimo vietos nustatyti nepavyko, net ir neturint šių duomenų, iš 3 lentelėje pateikiamų duomenų matyti, kad komunistinis pagrindis buvo labiau paplitęs miestuose. Tai ypač matoma iš analizuotų rėmėjų atvejo, kurių mieste buvo 60 %. Nors daugiau nei trečdalis partijos narių įsitraukimo vietos duomenų nėra, sprendžiant iš didelio rėmėjų kiekio mieste, galima daryti prielaidą, kad ir partijos narių veikimas mieste buvo dažnesnis.

Gimimo vieta susijusi su socialine asmens kilme. Ši buvo itin sureikšmintą markizmo paveiktoje klasinėje sampratoje ir autobiografiniuose pasakojimuose galimi pagražinimai, norint parodyti „teisingą klasinę kilmę“³⁵. Aiškinantis įsitraukimo į pagrindinę veiklą motyvus ir būdą, šis aspektas svarbus, tai vienas iš socialinio identiteto formavimo veiksnių ir jo praleisti neišeitų³⁶.

4 lentelė. Socialinė kilmė

	Iš viso N = 242	Rėmėjai N = 113	Partijos nariai N = 100	LKP CK nariai ir sekretoriai N = 29
Kilę iš darbininkų*	91 (37,6 %)	47 (41,5 %)	35	9 (31 %)
Valstiečių	68 (28 %)	32 (28,3 %)	26	10 (34,4 %)
Tarnautojų**	39 (16,1 %)	26 (23 %)	11	2 (6,8 %)
Amatininkų	12 (4,9 %)	3 (2,6 %)	6	3 (10,3 %)
Žemės ūkio darbininkų (kumečių, sezoninių, dvaro darbininkų)	15 (6,1 %)	1 (0,8 %)	10	4 (13,7 %)
Nustatyti vieno neįmanoma (keitė darbus, gyv. vietas, profesijas)	10 (4,1 %)	3 (2,6 %)	7	0
Kiti	7 (2,8 %)	1 (1,7 %)	5	1 (3,4 %)

* Prie jų pridėti ir nurodę kilmę kaip darbininkų – amatininkų. Tai dažniausiai būdavo dirbantieji samdomais pagalbiniais darbininkais amatininkų dirbtuvėse.

** Kad kilę iš tarnautojų nurodydavo ir tie, kurių tėvai buvo buhalteriai, ir teisininkai, ir parduotuvių pardavėjai ar vaistinių farmacininkai.

Iš 4 lentelėje pateiktų duomenų matyti, kad 37,6 % analizuotų asmenų buvo kilę iš darbininkiškų šeimų. Tiesa, proletarine save laikantieji partijai toks procentas buvo menkas. Be to, partijos vadovybėje net buvo daugiau valstietiškos kilmės veikėjų (34,4 %, palyginti

³⁵ Analizuojant socialinės kilmės aspektą, pažymėtini keli dalykai. Pirma, kad žemės ūkio darbininkai, dvaro darbininkai ir kumečiai yra nurodomi sinonimiškai. Antra, anketos punktas įvardijamas „socialinė kilmė“, bet dažnas atsakovas rašydavo ne „iš darbininkų“, bet „darbininkas“ ir neretai toks socialinės kilmės įvardijimas sutapdavo su kitu punktu – profesija. Tai kelia klausimą, ar asmuo, pildęs anketą, suprato, kad reikia rašyti savo tėvų socialinę padėtį, lyg ir nurodančią jo paties kilmę, o ne esamą užsiėmimą ar socialinį sluoksnį. Neretas, nenorėdamas rodyti kilmės iš turtingesnių valstiečių, amatininkų ar tarnautojų arba net kumečių, rašydavo „tinkamą“, darbininkišką kilmę sąmoningai. Ši problema spręsta detaliau analizuojant asmens atsiminimus, kuriuose kilmė galėjo atsispindėti daug geriau. Tikrinti ir kiti šaltiniai.

³⁶ Šiek tiek verifikuoti socialinę kilmę padeda palyginimas tarp gimimo vietos ir socialinės kilmės ir matoma koreliacija. Gimusieji mieste ir nurodžiusieji kilmę iš darbininkų pasiskirsto taip – 36,5 % ir 37,6 %. Kiek mažiau koreliuoja gimusių kaime bei kilusių iš valstiečių, žemės ūkio darbininkų ar kumečių rodikliai (atitinkamai 43,5 % ir 34,1 %). Tačiau kaime buvo ir amatininkų, ir prekybininkų. Be to, gimusieji mieste retu atveju bus kilę iš valstiečių, tačiau gimusieji kaime gali būti kilę iš darbininkų.

su 31 % darbininkų). Lyginant pagal tautybę, kiek išsiskiria žydų tautybės asmenų situacija. Apskritai yra daugiau darbininkų, o žydų darbininkų yra 36,3 % ir šiek tiek daugiau yra tarnautojų (38,9 %), bet, pridėję kitokią „nežemą“ kilmę (prekybininkus, miestiečius, žemvaldžius), gautume beveik pusę – 48 %. Nors į tokį neva prieštaravimą tarp kilmės ir įsitraukimo į komunizmą atkreipė dėmesį ir amžininkai (pavyzdžiui, nusistebėję, kaip turtingo žydų verslininko ir Kauno tarybos nario Leibos Chodoso duktė gali būti komunistė³⁷), išties socialinės kilmės įtaka identitetui gali būti labai įvairi. Vieniems kilmė gali būti pasididžiavimo objektas, o kitiems – gėdos. Reikėtų atsižvelgti ir į tėvų ir vaikų santykius. Autobiografijose aptinkamas kai kurių asmenų deklaravimas nutraukus bet kokius ryšius su šeima. Taip teigė Antanas Sniečkus, kurio tėvas buvo valsčiaus tarnautojas ir vidutinis ūkininkas³⁸. Iciko Meskupo šeima namie buvo įsirengusi siuivyklą ir samdė kelis darbuotojus, 1928 m. emigravo į Kubą, tačiau I. Meskupas liko Lietuvoje³⁹. S. Atamukas teigė, kad minėto Kauno tarybos nario Chodoso duktė M. Chodosaitė taip pat nutraukė santykius su tėvais⁴⁰. Toks elgesys galėjo būti protestas, deklaracija. Sklandant socialistinėms idėjoms, joms imuniteto neturėjo net ir turtingų ar kilmingų žmonių vaikai.

Žinoma, tai nereiškia, kad socialinė kilmė visiškai nedarė jokios įtakos, tačiau tai jau gana individualus klausimas. Darbininkų, valstiečių ir ypač dvarų darbininkų pajamos nebuvo itin didelės. Sudėjus rodiklius kiek daugiau nei 70 % visų analizuotųjų buvo būtent kurios nors kilmės iš šių trijų. Taigi jų kilmė, to sąlygota šeimos materialinė būklė ir su tuo susijęs išsilavinimas turėjo įtakos socialinio identiteto formavimuisi.

Bent minimalią informaciją apie šeimos materialinę padėtį galima aptikti 194 iš 242 (80 %) asmenų biografijose ar kituose šaltiniuose. Dažnai juose pasikartodavo tie patys vargo, tėvų netekties, ankstyvos sunkios darbinės patirties, dėl neturto neįgyto pakankamo išsilavinimo pasakojimai – iš viso išskirta 12 tokių aspektų. 52 atvejais vienam asmeniui galima priskirti kelis aspektus, liudijančius šeimos materialinę būklę (pavyzdžiui, daugiavaikė šeima, likusi be vieno iš tėvų). Todėl 5 lentelėje pateikiamas ne asmenų, bet pasakojimų apie šeimos materialinę padėtį skaičius, rodantis tokio atvejo dažnumą.

Kaip matyti iš 5 lentelėje pateiktų duomenų, daugiausia yra asmenų, kurių autobiografiniame pasakojime galima išskirti skurdo, vargo motyvus (47 %). Bet ir kiti pasakojimai susiję su šiuo. Vargo ir skurdo pasakojimas dažnai lydymas tėvų netekties ir tada ankstyvos darbinės patirties (dažniausiai piemenavimo). Daugiavaikių šeimų palikuonys kartais pabrėždavo turėję mažai žemės, todėl tokiu atveju neatmestina skurdi šeimos materialinė būklė. Todėl vertinant visuminį vaizdą net 79 % aktyviausių rėmėjų ir 81 % aktyviausių partijos narių bei 67 % vadovybės, kurie aprašė šeimos būklę, galėjo gyventi gana skurdžiai. Paminėtina ir tai, kad šeimos turėtas turtas nebūtinai reiškė pajamas. Pavyzdžiui, Igno Gaškos šeima turėjo 40 ha žemės, iš kurios dirbamos buvo apie 25 ha, tačiau dėl stichinių nelaimių ir mokesčių, taip pat galbūt ir neūkiškumo ūkis buvo įklimpęs į skolas⁴¹.

³⁷ S. Yla, 2012, p. 251; A. Anušauskas, 2018, p. 251.

³⁸ A. Sniečkaus anketa su autobiografija, 1933-10-28, in: LYA, f. 77, ap. 28, b. 10284, l. 32.

³⁹ L. Adomo [Iciko Meskupo] autobiografija, 1936-06-20, in: LYA, f. 77, ap. 28, b. 7201, l. 30.

⁴⁰ S. Atamukas, 2007, p. 202.

⁴¹ Igno Gaškos anketa su autobiografija, 1933-10-28, in: LYA, f. 77, ap. 28, b. 2985, l. 17.

5 lentelė. Autobiografiniai pasakojimai apie šeimos materialinę padėtį, būklę

	Iš viso N = 242* (194)	Rėmėjų N = 116 (89)	Partijos narių N = 93 (77)	Vadovybės N = 34 (24)
Vargas, skurdas	92 (47 %)	40 (45 %)	39 (51 %)	13 (54 %)
Liko be vieno ar abiejų tėvų	48 (25 %)	24 (27 %)	17 (22 %)	7 (29 %)
Gyveno vidutiniškai	40 (21 %)	19 (21 %)	16 (21 %)	6 (25 %)
Daugiavaikė šeima	37 (19 %)	19 (21 %)	15 (19 %)	3 (12,5 %)
Mažazemiai	10 (5 %)	6 (7 %)	4 (5 %)	0
Anksti pradėjo dirbti	5 (2,5 %)	4 (4 %)	1 (1 %)	0
Įvardijo šeimą kaip „buožių“ arba „buržuazinės“ kilmės	2 (1 %)	0	0	2 (8 %)
Kiti atvejai (vienas iš tėvų tapo nedarbingas, neturėjo žemės ar jokio turto, paliko šeimą ir šeimos namus)	8 (4 %)	4 (4 %)	1 (1 %)	3 (12,5 %)

* N = atvejų skaičius (skliausteliuose nurodomas asmenų, apie kuriuos turima informacijos, skaičius).

Tačiau nors turto ir (ar) neturto aspektas išryškina vieną iš socialinio portreto bruožų, jis nepaaiškina visų įtakos šaltinių ir (ar) ištraukimo į komunistinę veiklą motyvų – jis yra tik vienas iš jų. Net ir lyginant 5 lentelėje pateiktus skaičius su 1 lentelėje pateiktais autobiografinių pasakojimų apie ištraukimo motyvus duomenimis, tik 5 % aktyviausių partijos narių (iš viso tokių yra apie 3 %) autobiografijų galima aiškiai išskirti vargo, skurdo ir išnaudojimo aspektą ir dėl to jaučiamą neapykantą dėl nelygybės, sunkių gyvenimo sąlygų, kaip ištraukimo motyvą. S. Yla taip pat teigė, kad: „Mūsų miestai, nebūdami gausūs darbininkais, nėra gausūs ir buržuazija, bent tokia, kokią turi užsieniai, vadinasi, tokia kuri žadintų darbininkijos neapykantą.“⁴² Visgi neapykanta (kad ir sąlygota sunkumų) yra viena, o prastų ekonominių sąlygų (kurių įtakos S. Yla neatmetė⁴³) paveiktas socialinis ratas ir pasaulėžiūra ar identitetas – kita. Prastai gyvenantis, tikrą ar tariamą nelygybę jaučiantis tarpukario Lietuvos gyventojas galėjo nejausti neapykantos kažkam, bet galėjo norėti pakeisti savo ir kitų situaciją turto ir pajamų perskirstymo ar dar radikalesne revoliucine prasme.

Tiesa, kaip matyti iš 5 lentelėje pateikiamų duomenų, apie 20 % analizuojamų asmenų nurodė gyvenę vidutiniškai, o kai kurie ir gana pasiturinčiai. Trečdalis LKP CK ir sekretoriato narių nurodė, kad jų šeimos negyveno skurdžiai, o kai kurie neslėpdami nurodė kilę iš „buožiškos“, „miesto buržuazijos“ šeimų.

Kad neturtas ir skurdas buvo svarbi, bet ne vienintelė ir nebūtinai lemianti priežastis dėtis prie komunistų, suprato ir savo praeitį analizuojantys buvę komunistai pogrindininkai. LKP Užvenčio pogrindinės kuopelės narys Steponas Ališauskas atsiminimuose teigė, kad „<...> panašiose, kaip mano, darbo ir gyvenimo sąlygose buvo beveik visi darbo žmonės, tačiau komunistais jie nepasidarė. Nepasidarė, mano manymu, todėl, kad neturėjo artimų

⁴² S. Yla, 2012, p. 100–101.

⁴³ Ten pat, p. 101.

ir tamprių nuolatinų asmeninių ryšių su komunistiškai apsišvietusiais ir galvojančiais žmonėmis. Jei tokių žmonių Užventyje nebūtų buvę ir aš su jais nebūčiau turėjęs artimų asmeninių nuolatinų ryšių, tai, tikriausiai, ir aš nebūčiau pasidaręs komunistu“⁴⁴.

Nenuvertinant ir nepervertinant ryšių svarbos, reikia pasakyti, kad socializuojanti įtaka nebūtinai bus perimama. Čia svarbus veiksnių kompleksas: visų pirma iš tėvų paveldėtas, jų įtaką patyręs ar susiformuotas identitetas, pažiūros, pavyzdžiui, į religiją. Šiame tyrime religijos klausimas neanalizuojamas, nes jis šaltiniuose minėtas retai – suprantama, daugiausia neigiamame kontekste, rašant apie vaikystėje susiformavusias ateistines pažiūras. Tada buvusi stipri Bažnyčios įtaka, susimaišiusi su marksistinėmis mintimis, galėjo sukelti didelę neapykantą Bažnyčiai ir religijai apskritai. Dalis taip mąstančių patraukdavo į Laisvamanių etinės kultūros draugiją, kuri buvo stipriai veikiamą komunistų. Apie 30 % analizuotų žmonių bent trumpą laiką buvo legalių organizacijų, draugijų, klubų ar būrelių nariai. Dažniausiai tai vyko dar jaunystėje ir populiariausi buvo įvairūs vadinamieji kultūros būreliai. Aktyviai dalyvauta legaliose ir nelegaliose profesinėse sąjungose, sporto klubuose, studentų organizacijose, ir ne tik kairiųjų. Dalis veikėjų į įvairias organizacijas buvo siunčiami partijos nurodymu. Šiose organizacijose prasidėjusi pažintis dažnai nuvedavo ir į partiją. Antai 4,8 % rėmėjų, 10,1 % partijos narių ir 15 % LKP CK narių ir sekretorių nurodė, kad juos paveikė ir (ar) įtraukė dalyvavimas organizacijų sueigoje (1 lentelė).

Virsmui į radikalesnę pusę įtakos galėjo turėti ir išsilavinimas, bet to sureikšminti nereikėtų, nes komunizmu žavėjosi ir inteligentija, ir universitetų studentai. Susiejant turtą ir neturtą paminėtina, kad mokslas buvo mokamas, o gauti stipendiją nebuvo lengva. Todėl vaikų išsilavinimas priklausė nuo tėvų galimybių leisti juos į mokyklas. Išsilavinimas dėl komplikuoūtų šaltinių⁴⁵ čia suskirstytas į 11 kategorijų. Jos matomos 6 lentelėje.

Daugiausia yra tokių, kurie baigė pradinį mokslą, bet nebaigė vidurinio (42,9 %). Baigusių vidurinę mokyklą ar gimnaziją buvo tik 12,8 %, o turinčiųjų aukštąjį išsilavinimą tik 4,9 % (iš jų daugiausia rėmėjų). Tad matyti, kad išsilavinimas gana menkas. Tiesa, patys savaime šie skaičiai gali nebūti iškalbingi, jei jų negalime palyginti su anuometine situacija. Palyginus su vienu iš nedaugelio atliktų panašių tyrimų (apimančių Pirmosios Lietuvos Respublikos laikais besimokiusius žmones), Lietuvos partizanų vadais, 97 % jų buvo kilę iš kaimiškos aplinkos, bet, nepaisant to, 21 % buvo baigę aukštąjį mokslą, o 96 % buvo baigę daugiau nei vieną pradžios mokyklą⁴⁶.

⁴⁴ LKP Užvenčio kuopelės veikla 1918–1940 metai (iš buvusio LKP Užvenčio kuopelės nario 1932–1940 metais Stepono Ališausko prisiminimų), 1959-11-30, in: LYA, f. 3377, ap. 46, b. 18, l. 25.

⁴⁵ Pogindžio veikėjų išsilavinimą iki 1940 m. nustatyti gana komplikuoja dėl duomenų tikslumo. Pavyzdžiui, anketose buvo nurodoma, kad asmuo baigęs 7 gimnazijos klases, tokiu atveju tenka daryti prielaidą, kad turimas omenyje mokslas progimnazijos ir gimnazijos klases. Panašių nesusipratimų pasitaikė ir su anketiniu įvardijimu, kad asmuo yra baigęs „4 klases (gimnazijos)“, tačiau iš autobiografinės aiškėja, kad jis gimnazijoje nesimokė, o žodis „gimnazija“ vartotas lyg mokyklos sinonimas. Visą tarpukarį švietimo sistema kito: pradžioje pradinis mokslas buvo 4 klasių, nuo 1936 m. jis pasidarė 6 klasių, keitėsi progimnazijos ir gimnazijos klasių skaičius. Nesusipratimų anketiniuose įrašuose dar padaugėdavo dėl to, kad žmonės jas pildė septintojo dešimtmečio viduryje ir galėjo nebeturėti diplomų, jų nepažiūrėti arba bandyti buvusią tarpukarinę sistemą adaptuoti ir klases skaičiuoti pagal sovietinę mokslo sistemą.

⁴⁶ Plačiau žr. E. Žilytė, 2016, p. 92–93.

6 lentelė. Komunistinio pogrindžio rėmėjų, narių ir vadovybės išsilavinimas iki 1940 m.⁴⁷

	Iš viso N = 242	Rėmėjai N = 113	Partijos nariai N = 100	LKP lyderiai N = 29
„Savamoksliai“ (jokio išsilavinimo)	20 (8,2 %)	8 (7 %)	8	4 (13,7 %)
Nebaigtas pradinis	21 (8,6 %)	7 (6,1 %)	10	4 (13,7 %)
Tik pradinis ir nebaigtas vidurinis ar gimnazija	104 (42,9 %)	47 (41,5 %)	48	9 (31 %)
Baigtas vidurinis ar gimnazija	31 (12,8 %)	24 (21,2 %)	7	0
Baigtas tik profesinis ir nebaigtas profesinis (amato, mokytojų seminarija)	6 (2,4 %)	3 (2,6 %)	3	0
Nebaigtas aukštasis	23 (9,5 %)	8 (7 %)	12	3 (10,3 %)
Aukštesnysis	3 (1,2 %)	2 (1,7 %)	1	0
Aukštasis	12 (4,9 %)	8 (7 %)	1	3 (10,3 %)
Mokslų daktaras	1 (0,4 %)	1 (0,8 %)	0	0
Nėra duomenų	21 (8,6 %)	5 (4,4 %)	10	6 (20,6 %)
<i>Prie esamo išsilavinimo dar ir partinis ar komunistinis mokslas arba tik partinis</i>	<i>18 (7,4 %)</i>	<i>0</i>	<i>2</i>	<i>16 (55,1 %)</i>

Lyginant tris analizuojamas grupes, matyti ryškūs skirtumai. Nebaigusią jokio mokslo ir baigusią pradinį, bet nebaigusią vidurinio mokslo skaičiai yra panašūs (išskyrus LKP lyderių atvejį, apie kurį toliau), aktyvesnių rėmėjų, baigusią vidurinį mokslą, buvo 21,2 %, o aktyvesnių partijos narių tik 7 %, baigusią aukštąjį mokslą rėmėjų ir partijos narių skaičiai taip pat gerokai skiriasi (atitinkamai 7 % rėmėjų ir 1 % komunistų). Įdomus skirtumas tarp nebaigusią aukštojo mokslo (7 % rėmėjų ir 12 % partijos narių). Faktiškai dauguma vėlesnių partijos narių į aukštąją mokyklą įstodavo pirmiau nei į partiją, o iš aukštosios mokyklos būdavo pašalinami pradėję komunistinę veiklą (pavyzdžiui, Mira Bordonaitė, Irena Trečiokaitė, Juozas Pajaujis, kt.).

LKP CK narių ir sekretorių išsilavinimas gerokai skiriasi. Kadangi jie kažkuriuo metu dėl gresiančio suėmimo ar pogrindžio reikalais buvo išvykę į SSRS, daugiau nei pusė jų (55,1 %) buvo baigę kokį nors partinį komunistinį mokslą Maskvoje (dažniausiai Vakarų tautinių mažumų komunistinį universitetą arba Tarptautinę Lenino mokyklą). Panašu, kad stojant į partinę komunistinę mokyklą nebuvo mokslo cenzos. Trys LKP vadovybės nariai (Domas Pundzius, Povilas Jankauskas, Juozas Garelis) dokumentuose nurodė esantys savamoksliai, bet tai jiems nesutrukdė įstoti į partinę komunistinę mokyklą. Povilas Jankauskas, panašu, net bandė klastoti duomenis, nes tais pat metais rašytose dviejose anketose išsilavinimo grafoje nurodė skirtingus duomenis: iš pradžių kad yra savamokslis, o stodamas į partinę mokyklą – kad yra baigęs pradinį mokslą⁴⁸. Taip klastoti duomenis nebuvo sunku, nes patikrinti niekas negalėjo, o asmuo galėjo teigti, kad, traukdamasis iš Lietuvos, nepasiėmė jokių dokumentų.

⁴⁷ 6 lentelėje šeši atvejai kartojasi, t. y. asmenys priskirti kelioms kategorijoms (daugiausia tokių, kurie baigė kokį nors mokslą, o paskui dar ir partinį komunistinį mokslą Maskvoje).

⁴⁸ Povilo Jankausko anketos, 1922 m. kovas, in: LYA, f. 77, ap. 28, b. 4010, l. 9–13.

Matant tokį vadovybės išskirtinumą dėl partinio komunistinio mokslo, galima būtų teigti, kad mokslo Maskvoje veiksnys buvo itin svarbus. Tačiau galimybė mokytis tose mokyklose priklausė nuo Maskvoje dirbančių Lietuvos komunistų, todėl čia taip pat matoma socialinių ryšių įtaka⁴⁹.

Galima matyti koreliaciją tarp tų, kurie nebuvo baigę jokio mokslo arba baigę tik kelias klases, ir šeimos turto – visi jie buvo iš vargingų šeimų. Kitoje pusėje tie, kuriuos galima pavadinti gyvenusiais vidutiniškai, iš 38 asmenų – 31 buvo baigę vidurinį mokslą (tuo metu ir tai jau buvo nemenkas išsilavinimas) arba daugiau. Faktiškai tai reiškia, kad socialinis mobilumas, nors tikrai egzistavo (nes esama 20 atvejų, kai kilę iš vargingų šeimų baigdavo vidurinį ar net aukštąjį mokslą, daugiausia tai rėmėjai), buvo gana menkas. Beje, nepastebėta koreliacijos tarp skirtingų kartų ir jų išsilavinimo. Net ir 1893 m. gimęs Aronas Kolodnas ar 1904 m. gimusi Olga Devenytė buvo baigę Vytauto Didžiojo universitetą, o 1892 m. gimęs rėmėjas Beras Damskis Vokietijoje buvo įgijęs medicinos mokslų daktaro laipsnį.

Žydų tautybės asmenų situacija irgi iliustruoja materialinės padėties ir išsilavinimo sąsajas. Jeigu laikysimės prielaidos, kad tarnautojai, prekybininkai, miestiečiai, žemvaldžiai ir kiti (kurių tarp analizuotų žydų buvo 48 %) materialiai gyveno geriau, galima suprasti, kodėl 53,2 % analizuotų žydų buvo baigę vidurinį mokslą ir (arba) įstoję mokytis aukščiau. Nors žydų atveju neturėtų būti ignoruojama ir kultūrinė bei religinė išsilavinimo reikšmė. Iš kitos pusės, tai tik pusė žydų tautybės asmenų, todėl, nors jų išsilavinimas buvo geresnis nei lietuvių, vis tiek dalis tebuvo baigę pradinį mokslą. Toli gražu ne visų analizuotų žydų materialinė ar socialinė padėtis buvo tokia gera⁵⁰, kad galėtų siekti mokslo žydų gimnazijose, kurių didžioji dalis buvo privačios.

Taigi neturtas arba turtas turėjo įtakos išsilavinimui, tačiau tikrai nenulėmė, ar žmogus gaus išsilavinimą, ar ne. Čia daug vietos liko tiek asmeninei motyvacijai, tiek aplinkybėms, be to, galima buvo bandyti užsidirbti mokslui pačiam arba laukti kitų artimųjų paramos. Taip nutiko rėmėjui Leibai Zelanskiui, kuriam baigti gimnaziją ir stoti į aukštąją mokyklą (kurios nebaigė) finansiškai padėjo broliai ir seserys⁵¹. Vytautas Girdžius (į partiją įstojo 1939 m.) tėvo neteko būdamas dvejų metų, bet jo senelis iš turimos savo žemės perleido jam 7 ha, kuriuos V. Girdžius vėliau perrašė patėviui, o šis garantavo posūniui išlaikymą iki jis baigs gimnaziją⁵².

Baigti mokslą galėjo sukliudyti suėmimas ir įkalinimas arba pašalinimas už komunistinę veiklą. Icikas Meskupas autobiografijoje rašė, kad mama jo nuolat prašė nesivelti į pagrindinę veiklą, o tėvas sakydavo: „Aš tau netrukda dirbti, bet tu turi būti atsargus, kad nepapultum į kalėjimą, bent kol nebaigsi gimnazijos.“⁵³ Meskupas gimnaziją baigė, o suimtas buvo mokydamasis universitete. Aleksandras Guzevičius buvo pašalintas iš Ukmergės, o vėliau ir iš Kauno „Aušros“ gimnazijos ir vidurinio mokslo atestatą gavo

⁴⁹ Kandidatus į partinį mokslą atrinkdavo Zigmąs Angarietis, jis tai naudojo ir kaip savo šalininkų rato formavimo politikos įrankį. J. Švilpa, 2007, p. 32.

⁵⁰ S. Atamukas, 2007, p. 202–204.

⁵¹ Leibos Zelansko autobiografija-atsiminimai, 1977-06-20, in: LYA, f. 3377, ap. 46, b. 1221, l. 3.

⁵² Vytauto Girdžiaus autobiografija, 1966-12-17, in: LYA, f. 3377, ap. 46, b. 256, l. 3.

⁵³ L. Adomo [Iciko Meskupo] autobiografija, 1936-06-20, in: LYA, f. 77, ap. 28, b. 7201, l. 30.

tik 1949 m. eksternu⁵⁴. Tai rodo, kad, net pašalinus iš vienos mokyklos, buvo bandoma mokytis kitoje. Lengviau buvo tiems, kuriems tereikėjo išsilaikyti egzaminus. Antai dauguma 1928 m. pašalintųjų iš Ukmergės gimnazijos baigė mokslą eksternu netrukus po pašalinimo. Romas Šarmaitis netrukus baigė Rokiškio gimnaziją, eksternu išsilaikęs egzaminus⁵⁵, taip pat mokslus baigė ir Viktoras Bergas⁵⁶. Taigi net ir pašalintam iš gimnazijos buvo galima bandyti mokytis ar išlaikyti egzaminus kitur.

Kai kurie nespėjo baigti vidurinio ar stoti į aukštesnį mokslą dėl suėmimo, kiti dėl po okupacijos atsiradusių darbo galimybių naujoje administracijoje arba prasidėjusio SSRS karo su Vokietija. Be to, reikia atsižvelgti į objektyvią laiko aplinkybę – dalis jaunų žmonių iki 1940 m. okupacijos įstoti į aukštąją arba net baigti vidurinę mokyklą nebūtų spėję, taigi dažniausiai mokslą baigė jau pokariu (tokių daugiau buvo tarp rėmėjų (19), kurie apskritai buvo jaunesni, o ne partijos narių (3 atvejai)).

4. Santuokos, palikuonių, užsiėmimo, įkalinimo ir santykio su valstybe klausimai

Socialinis portretas yra neatsiejamas nuo sukurtos šeimos, užsiėmimo ar panašių dalykų. Be to, šeimos klausimai susiję su ekonomine, socialine, politine realybe ir požiūriu. Kadangi komunistinė veikla buvo baudžiama, dėl to pavojinga, manytina, kad asmuo, turintis šeimą, galėjo būti atsargesnis rinkdamasis tokį kelią, jo nesirinkti, o neturintis šeimos dėl nelegalios veiklos nuspręsti jos ir neturėti.

Vedybų klausimą nustatyti iš naudotų šaltinių yra komplikauta⁵⁷, todėl, nustatant šį klausimą, paranku remtis VSD surinktais duomenimis. 1939 m. iš 1 617 tada partijoje buvusių narių sudarę santuoką buvo tik 443 (27,3 %). Apie 177 asmenis duomenų neturėta, o likę 997 (61,6 %) santuokos nebuvo sudarę⁵⁸. Tokia statistika gerokai nusileidžia ikikarinės Rytų Europos tendencijoms, kur tik apie 5 % žmonių nesukurdamo šeimos⁵⁹.

Aiškinantis, kodėl sudariusiųjų santuokas skaičius toks mažas, reikia suprasti ir vedybų padėtį nepriklausomoje Lietuvoje, kur nebuvo civilinės metrikacijos. Metrikai buvo tvarkomi Bažnyčios ir vienintelė santuoka buvo bažnytinė. Komunistų ateistinis ar laisvamaniškas nusistatymas galėjo versti nesituokti Bažnyčioje, o ir Bažnyčia galėjo atsisakyti tuokti „komunistuojančius“. Tik Klaipėdos kraštas, turėjęs gana plačią autonomiją, turėjo civilinės metrikacijos įstatymą⁶⁰. Juo galėjo naudotis norintieji sudaryti civilinę santuoką. Antai komunistams padėjusi tapytojo Vytauto Mackevičiaus

⁵⁴ Aleksandro Guzevičiaus įskaitos asmens lapas, 1966-10-05, in: LYA, f. 3377, ap. 46, b. 308, l. 1.

⁵⁵ Romo Šarmaičio įskaitos asmens lapas, 1970-05-02, in: LYA, f. 3377, ap. 46, b. 861, l. 1.

⁵⁶ Viktoro Bergo autobiografija, 1970 m., in: LYA, f. 3377, ap. 46, b. 1072, l. 7–8.

⁵⁷ „Kadrų įskaitos asmens lapai“, kuriais daugiausia remtasi renkant informaciją apie šeiminių padėtį, buvo rašyti jau sovietmečiu, daugiausia septintajame dešimtmetyje, taigi ir nurodyta šeiminių padėtis buvo to laikotarpio situacija. Septintajame dešimtmetyje vedęs vyras nebūtinai buvo vedęs ketvirtajame dešimtmetyje, o nustatyti vedybų datą iš turimų šaltinių neįmanoma.

⁵⁸ Komunistai 1939 m., in: LCVA, f. 378, ap. 12, b. 706, l. 2.

⁵⁹ D. Marcinkevičienė, 1999, p. 71.

⁶⁰ R. Juozapaitienė, 2011, p. 107.

žmona Emilija Zubavičiūtė-Mackevičienė rašė, kad su vyru susituokė būtent Klaipėdoje, pasinaudoję civilinės metrikacijos įstatymu⁶¹. Turėję galimybę keliauti susituokdavo užsienyje⁶². Tikėtina, kad pasinaudojusių tokiomis galimybėmis daugiau buvo iš inteligentijos.

Dalis „sujungdavo gyvenimus“, bet santuokos nesudarydavo. Konstancija Petrylienė rašė, kad su vyru Danieliumi Petryla gyveno nesusituokę, nes nenorėjo bažnytinių apeigų. Jie susituokė tik 1940 m.⁶³ Panašiai nesusituokę gyveno Antanas Sniečkus ir Mira Bordonaitė. Jų vedybų liudijimas išduotas tik 1950 m., bet jame nurodyta vedybų data yra 1936 m. rugsėjo 28 d.⁶⁴ Beje, dalis komunistų, kurie bent kiek ilgiau gyvendavo Sovietų Sąjungoje, susirasdavo žmoną ir susituokdavo ten (Jonas Kasperaitis, Kazys Preikšas, Ignas Gaška ir kiti).

Likusioji dalis, kaip matyti iš statistikos, santuoką sudarydavo ir Bažnyčioje, bet taip, suprantama, nerašė sovietinėse anketose. Atsižvelgiant į tai, kad dalis gyveno nesusituokę nenorėdami tuoktis Bažnyčioje, galima manyti, kad skaičius asmenų, turėjusių porą, bet gyvenusių nesusituokus, buvo didesnis.

Vaidzą apie šeiminių pagrindininkų komunistų ir jų rėmėjų gyvenimą gali papildyti palikuonių klausimo nagrinėjimas (VSD šių duomenų nerinko). Šis aspektas šaltiniuose atsispindi daug geriau, nes, nurodant turimus vaikus, beveik visada buvo nurodomi ir jų gimimo metai arba amžius. Analizėje krepiama daug dėmesio į vaikų gimimą iki ir po Lietuvos okupacijos ir to sąlygotą komunistų gyvenimo sąlygų pasikeitimą (t. y. faktinio legalumo atsiradimą).

7 lentelė. Vaikai ir jų gimimo tarpsnis

	Iš viso N = 242	Rėmėjai N = 113	Partijos nariai N = 100	LKP CK ir sekretoriato nariai N = 29
Turėjo bent vieną vaiką iki 1940 m.*	36 (15 %)	16 (14 %)	14 (14 %)	6 (21 %)
Gimę 1940 m.	5 (2 %)	3 (3 %)	2 (2 %)	0
Turėjo vaikų tik po 1940-ųjų	123 (51 %)	56 (50 %)	60 (60 %)	7 (24 %)
<i>Skaičius turėjusių vaikų tik po 1940-ųjų atmetus tuos, kurie iki 1940-ųjų buvo per jauni</i>	81 (33 %)	30 (27 %)	46 (46 %)	5 (17 %)
Neturėjo vaikų	14 (6 %)	14 (12 %)	0	0
Neturima informacijos	64 (26 %)	24 (21 %)	24 (24 %)	16 (55 %)

* Pažymėtina, kad dalis iki 1940 m. susilaukti vaikų buvo per jauni, iš viso 42 (17 %).

⁶¹ Mackevičienės-Zubavičiūtės Emilijos autobiografiniai atsiminimai, be datos (apie 1966–1969 m.), in: LYA, f. 3377, ap. 46, b. 521, l. 8.

⁶² Pavyzdžiui, R. Žebenkai ir dailininkė Irena Trečiokaitė tuokėsi Paryžiuje, Lotynų kvartalo merijoje. Vytauto Kaunecko autobiografija, 1966-12-20, in: LYA, f. 3377, ap. 46, b. 399, l. 10.

⁶³ Petrylienės-Mikalkevičiūtės Konstancijos, Juozo, autobiografija, 1979-07-01, in: LYA, f. 3377, ap. 46, b. 1181, l. 4atv.

⁶⁴ V. Tininis, 2000, p. 29.

Apskritai, Pirmojoje Lietuvos Respublikoje gimstamumas buvo gana didelis, nors po Pirmojo pasaulinio karo ir tolydžio mažėjo. Nuo 1923 m. gimstamumas pasiekė daugiau kaip 60 000 naujagimių per metus ir toks išsilaikė iki 1933 m. (maždaug 24 naujagimiai 1 000 gyventojų). Tada dėl kilusios ekonomikos krizės padarinių gimstamumas pradėjo mažėti, bet 1939 m. vėl siekė apie 23 naujagimius / 1 000 gyv.⁶⁵ (apie 60 000 naujagimių per metus). Net palyginus šiuos skaičius su sovietmečiu, gimstamumas buvo didelis – sovietmečiu po didesnio bumo pokario metais vėliau gimstamumas nuolat mažėjo ir siekė 15–20 naujagimių 1 000 gyventojų. Tai buvo bendra modernėjančių šalių tendencija XX a. antroje pusėje⁶⁶. Tiesa, tarpukariu kūdikių mirtingumas buvo gana nemažas (1919 m. siekė 188 mirusius kūdikius 1 000 gimusių gyvų, o 1939 m. – 121,7 / 1 000 gimusiųjų⁶⁷), tai irgi reikia suprasti analizuojant šią statistiką.

Turimais duomenimis, vidutiniškai analizuotoji grupė (kalbama apie vyrus ir apie moteris, patekusius į šį tyrimą) pirmojo vaiko susilaukdavo 33 metų (LKP CK ir sekretoriato nariai – 36 metų, komunistų partijos nariai – 33 metų, o rėmėjai – 32 metų)⁶⁸. Tačiau tai bendras rodiklis, o jeigu atskirtume tų, kurie susilaukė pirmojo vaiko tik po 1940 m., vidurkis – 34 metai, o iki 1940 m. ir 1940-aisiais – 28 metai (atmetus tuos, kurie iki 1940 m. neturėjo 18 metų). Statistikos apie Lietuvoje tuomet buvusį abiejų tėvų amžių susilaukiant pirmo vaiko rasti nepavyko. Galima nebent palyginti su rasta gimdyvių amžiaus vidurkiais. JAV apskaičiuota pirmo vaiko susilaukimo amžiaus mediana 1930–1939 m. baltaodėms moterims buvo 22 metai, o juodaodėms 20 metų⁶⁹. 2017 m. Lietuvoje pirmą vaiką gimdančių moterų amžiaus vidurkis buvo 27,5 metų⁷⁰.

Lyginant santuokų ir vaikų statistiką, matyti, kad pagrindinė priežastis buvo nedidelis santuokų skaičius. Tačiau ir tarp šių rodiklių esama nemažo skirtumo (27 % santuokų ir 15 % turėjusių vaikų). Kad ne kiekvienas susituokęs susilaukdavo vaikų, buvo normalu, tačiau tai, kad nesudarydavo santuokų, rodo, jog, vykdant nelegalią ir baudžiamą veiklą, buvo vengiama kurti šeimą. O neturint šeimos nebuvo ir poreikio „integruotis“ į visuomenę, pradėti stabiliai dirbti, kad išlaikytum šeimą – galima buvo pasitenkinti nedidelėmis iš partijos gaunamomis pajamomis ir besislapstančiojo nelegalo gyvenimu.

Po okupacijos, kai analizuojamoji grupė buvo „legalizuota“, atsirado civilinė santuoka, buvo įteisinamos arba sudaromos santuokos ir susilaukiama vaikų. Net 46 % analizuotų kompartijos narių vaikų susilaukė tik po 1940-ųjų (palyginti su 27 % rėmėjų) ir susilaukė jau būdami vyresni. Tokią padėtį iliustruoja Sniečkų šeima, kuri pirmojo vaiko susilaukė tik 1945 m., kai A. Sniečkui buvo 42, o žmonai – 35. Anksčiau susilaukti vaikų jie vargu ar galėjo, nes nuo 1936 m., kai „sujungė gyvenimus“, abu turėjo slapstyti. Be to, Sniečkus buvo suimtas 1939 m. pabaigoje, o žmona 1940 m. pradžioje⁷¹. Tačiau galbūt Sniečkaus atvejis yra išskirtinis, nes jis buvo LKP lyderis Lietuvoje ir

⁶⁵ I. Petrauskaitė, R. Skrobotovas, A. Želvienė, 2018, p. 12–13.

⁶⁶ I. Petrauskaitė, R. Skrobotovas, A. Želvienė, 2018, p. 13.

⁶⁷ Ten pat, p. 17.

⁶⁸ Tai ne gimdyvės amžius, bet tiriamo asmens amžius susilaukiant pirmojo vaiko. Dažniau renkama statistika apie gimdyvės amžių, bet šiuo atveju dėmesio centre yra tiriami asmenys.

⁶⁹ C. Rogers, M. O'Connell, 1984.

⁷⁰ Lietuvos statistikos departamento duomenys, 2019.

⁷¹ Miros Bordonaitės įskaitos asmens lapas, 1973-02-09, in: LYA, f. 3377, ap. 46, b. 1076, l. 2.

labai ieškomas? Visgi ir kiti, kurie neturėjo taip smarkiai slapstytis, vaikų nesusilaukė. Dominykas Zalepuga, nors panašu, kad buvo vedęs, paskutiniaisiais metais prieš okupaciją nebuvo kalėjime, vaikų irgi neturėjo. Kai susilaukė pirmo vaiko (1947-aisiais), buvo jau 44-erių, o iš viso susilaukė 6 vaikų, paskutinio būdamas 52 metų⁷². Vostoko Geršono, Jokūbo Vico ir daug kitų atvejų yra panašūs.

LKP vadovybės palikuonių statistiką kiek iškreipia tai, kad neturima informacijos apie 55 % vadovybės turėtus vaikus. Turimais duomenimis, 21 % turėjo vaikų iki 1940-ųjų, tačiau jų vaikai dažniau buvo gimę ir gyveno SSRS.

Kadangi buvo aptarta tik tiriamų asmenų šeimos materialinė būklė, lieka neiški paties tiriamojo materialinė būklė. O ji svarbi ir aiškinantis vėlyvą vaikų susilaukimą. Tam reikėtų analizuoti asmens užsiėmimą⁷³.

8 lentelė. Pogrindžio veikėjų užsiėmimas

	Iš viso N = 242	Rėmėjai N = 113	Partijos nariai N = 100	LKP CK nariai ir sekretoriai N = 29
Darbininkai	71 (29,3 %)	35 (30,9 %)	36	0
Pogrindininkai	28 (11,5 %)	1 (0,8 %)	9	18 (62 %)
Moksleiviai ir studentai	27 (11,1 %)	21 (18,5 %)	6	0
Neturėję pastovaus užsiėmimo (dažniausiai dėl teisinio persekiojimo)	22 (9 %)	9 (7,9 %)	13	0
Tarnautojai	20 (8,2 %)	12 (10,6 %)	8	0
Žemės ūkio darbininkai	10 (4,1 %)	4 (3,5 %)	6	0
Amatininkai	10 (4,1 %)	5 (4,4 %)	4	1 (3,4 %)
Valstiečiai	9 (3,7 %)	2 (1,7 %)	7	0
Žurnalistai (laikraštininkai)	5 (1,6 %)	3 (2,6 %)	2	0
Medikai	4 (1,6 %)	3 (2,6 %)	1	0
Mokytojai	4 (1,6 %)	3 (2,6 %)	1	0
Inžinieriai	2 (0,8 %)	2 (1,7 %)	0	0
Kiti (auklės, tarnaitės, namų šeimininkės, ekspeditoriai, technikai, vairuotojai, muzikai, sanitarai)	11 (4,5 %)	8 (7 %)	3	0
Ilgesnį laiką dirbę tik SSRS	4 (1,6 %)	0	1	3 (10,3 %)
Neturima informacijos	15 (6 %)	5 (4,4 %)	3	7 (24,1 %)

⁷² Dominyko Zalepugos įskaitos asmens lapas, 1966-12-01, in: LYA, f. 3377, ap. 46, b. 1014, l. 2ap.

⁷³ Profesijos aspektas yra sudėtingas, nes analizuoti žmonės neretai neturėjo aiškios įgytos profesijos, todėl pasirinkta analizuoti užsiėmimą. Užsiėmimai buvo subendravardiklinti – melioracijos darbininkai, statybininkai, tinkuotojai, dažytojai, arklidžių darbininkai, staliai ar siuvėjai, dirbę fabrikuose, – laikomi darbininkais. O dirbę savose dirbtuvėse ir naudoję rankų darbą, be modernių mašinų, laikomi amatininkais (kalviai, balnininkai, kepurų gamintojai, batsiuviai, dirbę „privatininkų“ dirbtuvėse). Paminėtina, kad pogrindžio rėmėjai dažnai dirbo panašų darbą visą tarpukarį, tačiau komunistai dažniausiai dirbo iki aktyviai įsitraukę į pogrindinę veiklą ir tapo „profesionaliais pogrindininkais“, apmokamais kompartijos, nedirbančiais jokio legalaus darbo ir neretai keliems mėnesiams patenkančiais į kalėjimą.

Iš 8 lentelės matyti, kad didžiausia dalis buvo darbininkai (29,3 %), o jų pajamos nebuvo itin didelės. Kitos trys gausiausios grupės yra moksleiviai ir studentai (daugiausia tai rėmėjai, buvę komjaunime ir atlikę įvairias užduotis, pavyzdžiui, platinę spaudą), besirūpinę partijos veikla (profesionalūs pagrindininkai, apmokami partijos) ir asmenys, neturėję pastovaus užsiėmimo (dėl slapstymosi ar teisinio persekiojimo turėję keisti darbus ir gyvenamąją vietą). Taigi visos keturios gausiausios pagal užsiėmimą grupės (sudarančios 60,9 % visų) negalėjo gyventi labai pasiturinčiai, o tai atsiliepė ir palikuonių klausimui bei požiūriui į valstybę, jos ekonominę sanklodą. Pažymėtina, kad apie 20 % asmenų (pagrindininkai ir neturėję pastovaus užsiėmimo) gyveno visuomenės užribyje, nelegaliai, slapstėsi, dirbo atsitiktinius darbus, gaudavo pajamų iš partijos. Žydų padėtis pernelyg nesiskiria, daugiausia taip pat darbininkų⁷⁴ bei amatininkų.

Palyginti su N. Maslauskienės rasta duomenimis, prieš pat Lietuvos okupaciją LKP sudarė 48 % darbininkų, 24 % valstiečių, 24 % amatininkų, prekybininkų, verslininkų, 4 % tarnautojų⁷⁵. Akivaizdu, kad tokia statistika nėra itin patikima: realiai dalis komunistų ilgą laiką nebuvo dirbę jokio darbo, dirbo pagrindinį darbą, tačiau įvardydami greičiausiai save priskyrė prie kurios nors socialinės grupės pagal anksčiau dirbtą darbą. Lyginant šiuos ir VSD 1932 m. suvestinių (vienintelė rasta išsamesnė suvestinė pagal profesijas) duomenis, tada partijoje buvo 705 nariai, iš jų: 42,1 % darbininkų, apie 30 % įvairių smulkių amatininkų, 3,4 % žemdirbių, 3,8 % be profesijos, apie 3 % moksleivių ir studentų, 2 % prekybininkų ir t. t.⁷⁶ Reikėtų atkreipti dėmesį, kad ši suvestinė sudaryta pagal profesijas ir jos išskirstytos gana smulkiai. Žinoma, per aštuonerius metus viskas gerokai pasikeitė, tačiau šis skirstymas (įtraukiant moksleivius, studentus ir įvairias profesijas) yra kiek išsamesnis nei visos LKP išskirstymas į keturias kategorijas po okupacijos.

Nagrinėjant integravimosi į visuomenę arba, atvirkščiai, išstūmimo iš jos klausimą, yra svarbus įkalinimo aspektas. Kalėjimas dažnai žmones veikia dvejopai: iš vienos pusės, gali padėti persiauklėti, tačiau iš kitos – gali dar glaudžiau susieti su kriminaliniu arba šiuo atveju komunistiniu pagrindžiu. Labiausiai tai vyksta dėl kalėjimuose sustiprinamų pažinčių ir draugysčių. Tiesa, tarp nurodytų įsitraukimo į komunistinį judėjimą priežasčių kalinimas kalėjime nurodytas tik kelių asmenų, dažniausiai rėmėjų, nes kiti jau prieš įkalinant buvo komunistuojantys, dėl to ir pateko į kalėjimą.

Ne vienas asmuo autobiografijoje, taip pat sovietmečiu rašytuose kituose atsiminimuose teigė, kad kalėjimas jam buvo lyg tikroji mokykla. Benjaminas Bersonas, suimtas 1935 m. ir kalėjęs iki 1940-ųjų, autobiografijoje rašė: „Kiekvienas buvęs politkalinys gerai žino, jog kalėjimas būdavo ne tik revoliucionierių – kovotojų grūdykla, bet ir universitetas.“⁷⁷ Jis taip pat rašė, kad kalėjime buvo susidarę kalinių būreliai, kuriuose buvo mokomasi rusų kalbos, o tada studijuojama komunistinė literatūra⁷⁸.

⁷⁴ Nors pažymėtina, kad iš šaltinių sunku nusakyti, ar jie dirbo didesnėje įmonėje, ar mažoje amatininkų dirbtuvėje.

⁷⁵ N. Maslauskienė, Lietuvos komunistų tautinė ir socialinė sudėtis, 1999, p. 89.

⁷⁶ Lietuvos kompartijos sudėtis profesijomis, 1932-02-15, in: LYA, f. 77, ap. 15, b. 26, l. 2.

⁷⁷ Benjaminio Bersono autobiografija, 1967 m., in: LYA, f. 3377, ap. 46, b. 88, l. 12.

⁷⁸ Ten pat, l. 13–14.

9 lentelė. Įkalinimo aspektas

	Iš viso N = 242	Rėmėjai N = 113	Partijos nariai N = 100	LKP CK nariai ir sekretoriai N = 29
Sulaikyti ir (ar) suimti	126 (52 %)	38 (33,6 %)	60	28 (96,5 %)
<i>Iš jų įkalinėti ilgiau nei 3 mėn.</i>	<i>84 (34,7 %)</i>	<i>16 (14,1 %)</i>	<i>40</i>	<i>25 (86,2 %)</i>
Vidutinis kalinimo laikas (apytiksliai)	–	~ 3,7 m.	~ 5,2 m.	~ 5,6 m.
Sulaikyti ir (ar) suimti nebuvo	116 (47,9 %)	75 (66,3 %)	40	1 (3,4 %)

Žinoma, nagrinėjant aktyviausiai veikusius pogrindžio veikėjus, lyg ir būtų natūralu tikėtis, kad sulaikytų ir suimtų asmenų skaičius bus itin didelis, tačiau iš 9 lentelėje pateiktų duomenų matyti, kad apskritai tik vos daugiau nei pusė (52,1 %) analizuotų asmenų buvo sulaikyti ar suimti, o iš jų 34,7 % buvo įkalinėti ilgiau nei tris mėnesius.

Nagrinėjant atskirus duomenis matyti, kad čia ir vėl išsiskiria rėmėjų ir partijos narių duomenys. Areštuotų rėmėjų buvo 33,6 %, o įkalinėtų ilgiau kaip trims mėnesiams 14,1 %; aktyviausių partijos narių šis rodiklis siekia atitinkamai 60 ir 40 %. Labiausiai išsiskiria LKP vadovybė, kurios 96,5 % buvo areštuoti, o 86,2 % įkalinėti ilgiau kaip tris mėnesius. Skiriasi ir kalinimo laikas, rodantis ilgesnes bausmes partijos nariams.

Nemanytina, kad pats kalinimo ar suėmimo faktas turėjo įtakos tapimui LKP CK nariu (kitaip nei partinio komunistinio išsilavinimo atveju). Tai veikiau rodo gana efektyvią VSD kovą su LKP vadovybe – tą kovą užtikrino tarp vadovybės turimi agentai, ypač LKP CK sekretoriaus ir politbiuro nario Kazio Sprindžio žmona Stasė Trakimaitė. Beje, suimami buvo gana jauni – pirmą kartą buvo įkalinami vidutiniškai 24-erių metų.

Apibendrinimas: aktyvesnių komunistinio pogrindžio dalyvių socialinis portretas ir socialinės jų įsitraukimo sąlygos

Autobiografijose nurodomos įsitraukimo į pogrindį ar įtakos priežastys daugiausia sietinos su socialiniu ratu, pažintimis. Tai šeimos, kaimynų, draugų, mokytojų, bendraklasių įtaka. Svarbus vaidmuo tenka mokyklai ir organizacijoms. Visgi tai nereiškia, kad pažintis su komunistuojančiu veikėju būtinai atves į tokią veiklą. Jaunas amžius ir to sąlygotas avantiūrizmas galėjo negrįžtamai įtraukti į užsiveriantį ratą (veikla-bausmė-pašalinimas iš visuomenės-veikla-bausmė). Tiesa, pradiniam apsisprendimui užsiimti tokia veikla (neretai tiesiog įsivelti į avantiūrą) svarbūs ir jau įgyto socialinio identiteto, išsilavinimo, religijos bei kiti veiksniai.

Didesnė dalis komunistinio pogrindžio rėmėjų buvo kilę iš miesto (44,2 % atvejų) nei kaimo (35,3 %) ar miestelio (15 %). Aktyvesni partijos nariai, kaip ir LKP vadovybė, buvo dažniau kilę iš kaimo (apie 50 %) nei miesto (apie 30 %) ar miestelio (apie 16 %). Didesnė dalis to meto Lietuvos visuomenės buvo kilusi iš kaimo, o dažnesnė rėmėjų kilmė iš miesto aiškintina komunistų veikimu mieste ir poreikiu turėti rėmėjų ten. Svarbesnis nei gimimo vietos yra gyvenamosios vietos aspektas. Analizuoti duomenys apie gyvenamąją vietą tuo metu, kai įvyksta lūžis ir pradama įsitraukti į pogrindinę veiklą, parodė, kad pusė visų įsitraukusių gyveno mieste, o dar 10,7 % miesteliuose.

Su gimimo vieta susijęs ir socialinės kilmės aspektas (tarp jų aptinkama koreliacija). Didesnė dalis rėmėjų (41,5 %) buvo kilę iš darbininkų (dėl to, kad dažniau buvo gimę mieste), tai net daugiau nei partijos narių (35 %). LKP CK ir sekretoriato narių šiek tiek didesnė dalis kilusi iš valstiečių (34,4 %) nei iš darbininkų (31 %). Faktiškai proletariška save laikančiai partijai tai buvo mažas procentas, tačiau buvo nulemtas Lietuvos demografinės ir socioekonominės realybės, nes tiesiog buvo mažai darbininkų. Didesnis tarnautojų skaičius yra tarp rėmėjų (23 % ir 11 % komunistų). Iš bendro portreto išsiskiria aktyviai pogrindyje veikusių žydų tautybės asmenų situacija. Tarp jų buvo daugiau kilusių iš tarnautojų (38,9 %) nei darbininkų (36,3 %). Pridėję kitas „aukštesnes“ kilmes (prekybininkus, miestiečius, žemvaldžius), gautume iš viso 48 %. Tačiau kilmė dar automatiškai nereiškė socialinio identiteto ar pažiūrų – pasitaikydavo, kad iš netradicinių komunistams sluoksnių (turtingesnių valstiečių, verslininkų) kilę vaikai buvo linkę į komunizmą, dėl to visiškai nutraukdavo ryšius su šeima ir gimtaisiais namais.

Visgi net 70 % analizuotų asmenų pagal kilmę buvo iš tų socialinių grupių, kurios tradiciškai gyveno skurdžiau. Tai patvirtina ir duomenys apie materialinę pogrindžio dalyvių šeimų padėtį iš jų autobiografijų. Vargą ir skurdą savo pasakojimuose iš viso aprašė 47 % asmenų (partijos narių 51 %, o vadovybės 54 %). Tačiau pažymėtina, kad ir kiti pasakojimai (liko be vieno ar abiejų tėvų, buvo daugiavaikė, mažai žemės turėjusi šeima ir pan.) taip pat reiškia skurdžią būtį. Iš viso apie 80 % analizuotų rėmėjų ir partijos narių bei 67 % vadovybės galima vertinti kaip gyvenusius skurdžiai. Tai atsiliepė jų identitetui, o ypač socialiniam ratui bei ateities galimybėms. Visgi apie 20 % nurodė gyvenę vidutiniškai, todėl ne vien skurdas ar vargas sąlygojo įsitraukimą į pagrindinę veiklą.

Skurdas pats savaime ne tiek turėjo įtakos pažiūroms, kiek galimybėms gauti išsilavinimą. Analizuojant tyrimo duomenis matyti koreliacija tarp išsilavinimo ir šeimos materialinės būklės, kai veikėjai iš geriau gyvenusių šeimų įgydavo aukštesnį išsilavinimą. Nors socialinio mobilumo būta (esama atvejų, kai kilusieji iš vargingų šeimų baigdavo vidurinį ar aukštąjį mokslą), jis nebuvo didelis. Aktyviausių komunistinio pogrindžio dalyvių išsilavinimas buvo gana mažas: apie pusę analizuotųjų (41,5 % rėmėjų ir 48 % partijos narių) turėjo tik pradinį išsilavinimą ir buvo įstoję į aukštesnes klases, bet vidurinio išsilavinimo neįgijo. Rėmėjų išsilavinimas buvo kiek didesnis (21,2 % jų turėjo vidurinį, 7 % nebaigtą aukštąjį, 7 % aukštąjį išsilavinimą ir t. t.) nei analizuotų komunistų (7 % vidurinis, 12 % nebaigtas aukštasis, 1 % aukštasis). Ryškus skirtumas tarp nebaigusiu aukštojo partijos narių ir rėmėjų rodo, kad partijos nariai (tikėtina, dar iki tapdami nariais ir galbūt iki aktyvaus veikimo laikotarpio) buvo įstoję į universitetą, bet vėliau pašalinti.

LKP vadovybės išsilavinimas gerokai skyrėsi, nes 55,1 % jų buvo baigę partinį komunistinį mokslą Sovietų Sąjungoje. Tai ir viena iš sąlygų, kaip tapti LKP CK ar sekretoriato nariu (jų socialinis politinis kapitalas). Tačiau galimybė gauti tą išsilavinimą priklausė ir nuo ryšių, nes stojant reikėjo rekomendacijos, todėl reikėjo pasitikėjimo bei matomo potencialo.

Socialinio portreto dalis yra ir šeiminių padėtis. VSD duomenimis, tik 27,3 % pogrindžio veikėjų buvo sudarę santuokas (1939 m.), o tai turėjo įtakos ir vaikų klausimui: iki 1940-ųjų tik apie 15 % pogrindininkų turėjo bent vieną vaiką. Po 1940-ųjų (atmetus iki tol

per jaunus ir galbūt negyvenusius savarankiškai) vaikų susilaukė 27 % analizuotų rėmėjų ir 46 % partijos narių. LKP vadovybės statistiką kiek iškreipia tai, kad apie pusės asmenų palikuonių klausimą neturima informacijos. Turimais duomenimis, 21 % vadovybės buvo susilaukę vaikų iki 1940-ųjų, tačiau tie vaikai dažniau buvo gimę ir gyveno SSRS.

Po 1940-ųjų vaikų susilaukusieji analizuoti pagrindininkai buvo jau kiek vyresni žmonės – vidutiniškai 34 metų. Tada Lietuvoje buvo gana didelis gimstamumas ir vaikų susilaukiama gerokai jaunesniame amžiuje, todėl tai laikytina išimtinė padėtimi visuomenės mastu. Tai aiškintina tuo, kad po okupacijos šios grupės asmenų socialinė bei materialinė padėtis pasikeitė (įvyko „legalizacija“ dėl pasikeitusios valdžios), pasikatinusi kurti šeimas ir susilaukti vaikų, o to jie negalėjo ir nenorėjo daryti iki tol dėl pasirinkto nelegalaus antivalstybinio veikimo.

Daugiausia aktyviausių pagrindžio veikėjų buvo darbininkai, tačiau procentinė išraiška nėra didelė (proletarine save laikančiai partijai) – 29,3 %. Tarp partijos vadovybės darbininkų išvis nebuvo, tačiau todėl, kad analizuojamas užsiėmimas (ne profesija) ir dauguma (62 %) vadovybės buvo tie, kurie rūpinosi partijos veikla ir buvo apmokami partijos lėšomis (profesionalūs pagrindininkai). 9 % pagrindžio veikėjų, dėl konspiracijos ar teisinio persekiojimo keičiančių gyvenamąją vietą ar atleidžiamų iš darbų, neturėjo jokio pastovaus užsiėmimo. Sudėję su bendru visoms grupėms pagrindininkų skaičiumi (11,5 %), gautume apie 20 % asmenų, kurie gyveno visuomenės užribyje, nelegaliai, slapstėsi, dirbo atsitiktinius darbus, gaudavo pajamas iš partijos. Dar 18,5 % analizuotų rėmėjų ir 6 % partijos narių buvo moksleiviai ir studentai. Tai aiškintina ne tik partijos poreikiu plėsti įtaką tarp jaunimo, bet ir tuo, kad jauni energingi rėmėjai galėjo nuveikti daugiau ir buvo mažiau įtartini. Keturios gausiausios grupės, sudarančios 60,9 % visų, nebuvo gaunančios dideles pajamas. Tik apie 14 % asmenų, kurie dirbo tarnautojais, mokytojais, medikais ir panašius darbus, galbūt gaudavo didesnes pajamas, tačiau tikrai nebuvo pasiturintys.

Nagrinėjant aktyviausius pagrindžio veikėjus, būtų natūralu tikėtis didelio suimtųjų skaičiaus. Jis, nors ir siekė daugiau kaip pusę (52 %), visgi nebuvo absoliutus. Čia išsiskiria analizuotų rėmėjų ir partijos narių atvejai: 33,6 % rėmėjų buvo suimti iki 3 mėnesių, iš jų 14,1 % kalinti ilgesnį laiką (vidutiniškai 3,7 m.), o suimtų iki 3 mėnesių aktyviausių partijos narių buvo 60 %, kurių 40 % kalinti ir ilgiau (vidutiniškai 5,2 m.). Labiausiai išsiskiria partijos vadovybė: net 96,5 % jų buvo areštuoti trumpam, o 86,2 % atliko ir ilgesnes bausmes (vidutiniškai 5,6 m.). Pirmas suėmimas ar teistumas buvo gana jauname amžiuje (vidutiniškai 24 m.), tai faktiškai rodo, kad tokiam amžiuje patekę į kalėjimą jau turėjo „dėmę“, o kalėjime sudaromos pažintys ir gaunama įtaka veikė dar labiau.

Socialinė kilmė, neretai to sąlygota materialinė padėtis, socialinis ratas ir gyvenamoji vieta, taip pat paveldėtas ir susiformuotas identitetas turėjo įtakos asmenų apsisprendimui pradėti nelegalią komunistinę veiklą ar tokią remti. Išsilavinimas kartais galėjo pakreipti į kitą pusę, bet neretai mokytojų ir bendraklasių įtaka veikė priešingai. Įsitraukus į komunistinę veiklą buvo vengiama kurti šeimą ir turėti vaikų, todėl dažnai nebuvo ir ryšio su visuomene, nebuvo poreikio integruotis, gauti stabilias pajamas, išlaikyti šeimą.

Bibliografija

- Anušauskas A., 2018 – Arvydas Anušauskas, *Prezidento žvalgas: du gyvenimai*, Vilnius, 2018.
- Atamukas S., 2007 – Solomonas Atamukas, *Lietuvos žydų kelias nuo XIV a. iki XXI a. pradžios*, Vilnius, 2007.
- Bourdieu P., 1988 – Pierre Bourdieu, *Homo academicus*, Stanford University Press, 1988.
- Diržytė A., Patapas, A., 2003 – Aistė Diržytė, Aleksandras Patapas, „Terorizmo sociopsichologiniai ypatumai“, in: *Jurisprudencija*, 2003, t. 38 (30).
- Yla S., 2012 – Stasys Yla, *Komunizmas Lietuvoje*, perleista su Nerijaus Šepečio komentarais, Vilnius, 2012, p. 85–110.
- Juozapaitienė R., 2011 – Rusnė Juozapaitienė, „Bažnytinės santuokos registracija Lietuvoje: istorija ir dabartis“, in: *Kultūra ir visuomenė: socialinių tyrimų žurnalas*, 2011, Nr. 2 (3), p. 101–123.
- Kraniauskienė S., 2004 – Sigita Kraniauskienė, „Identiteto tyrimo metmenys: kartų paieška XX a. lietuvių autobiografijose“, in: *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2004/2, p. 78–90, <<https://doi.org/10.15388/socmintvei.2004.2.5961>>.
- Lietuvos statistikos departamento duomenys, 2019, [prieiga internetu], in: <[https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize?theme=all#/>](https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize?theme=all#/), [2019-02-02].
- Marcinkevičienė D., 1999 – Dalia Marcinkevičienė, *Vedusiųjų visuomenė: santuoka ir skyrybos Lietuvoje XIX amžiuje – XX a. pr.*, Vilnius, 1999, <<https://doi.org/10.1163/187633002x00640>>.
- Maslauskienė N., Lietuvos komunistų tautinė ir socialinė sudėtis, 1999 – Nijolė Maslauskienė, „Lietuvos komunistų tautinė ir socialinė sudėtis 1939 m. pabaigoje–1940 m. rugsejo mėn.“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 5, p. 77–104.
- Maslauskienė N., Lietuvos komunistų sudėtis, 1999 – Nijolė Maslauskienė, „Lietuvos komunistų sudėtis 1940 m. spalio–1941 m. birželio mėn.“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 6, p. 20–46.
- Nolan M., 1981 – Mary Nolan, *Social Democracy and Society: Working Class Radicalism in Dusseldorf 1890–1920*, Cambridge, 1981, <<https://doi.org/10.1017/cbo9780511528927>>.
- Petrauskaitė I., Skrobotovas R., Želvienė A., 2018 – Indrė Petrauskaitė, Robertas Skrobotovas, Aušra Želvienė, *Lietuvos visuomenės sveikatos būklės pokyčiai per šimtmetį*, Vilnius: Higienos institutas, 2018.
- Ragauskas A., 2002 – Aivas Ragauskas, *Vilniaus miesto valdantysis elitas XVII a. antroje pusėje (1662–1702 m.)*, Vilnius, 2002.
- Rogers C., O'Connell M., 1984 – Carolyn C. Rogers, Martin O'Connell, „Childspacing among Birth Cohorts of American Women: 1905 to 1959“, *Current Population Reports*, February 1984, [prieiga internetu], in: <<https://play.google.com/books/reader?id=9CiNTdDELdLaUC&hl=lt&pg=GBS.PP5>>, [2019-01-25].
- Rukšėnas A., 2013 – Alfredas Rukšėnas, *Kauno tautinio darbo apsaugos, 2-ojo pagalbinės policijos tarnybos batalionų karių kolektyvinė biografija*, daktaro disertacija, humanitariniai mokslai (05 H), Lietuvos istorijos institutas, Klaipėdos universitetas, 2013.
- Selenis V., 2007 – Valdas Selenis, *Lietuvos istorikų bendrija 1918–1944 metais: kolektyvinės biografijos tyrimas*, Vilnius, 2007.
- Švilpa J., 2007 – Jonas Švilpa, *Kominternas ir komunistinis pagrindis Lietuvoje XX a. 4-ajame dešimtmetyje (organizaciniai veiklos aspektai)*, daktaro disertacija, humanitariniai mokslai (05 H), Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuvos istorijos institutas, 2007.
- Tininis V., 2000 – Vytautas Tininis, *Šniečkus: 33 metai valdžioje*, Vilnius, 2000.
- Verboven K., Carlier M., Dumolyn J., 2007 – Koenraad Verboven, Myriam Carlier, John Dumolyn, „A Short Manual to Art of Prosopography“, in: *Prosopography Approaches and Applications*, Oxford, 2007.
- Žilytė E., 2016 – Enrika Žilytė, „Partizanų vadų kolektyvinė biografija“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2016 (38), p. 84–112, <<https://doi.org/10.15388/lis.2016.38.10391>>.